

ԻՆՉ ԵՆ ԹԱԶՅՆՈՒՄ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԱԿՆԵՐԸ

Բաֆֆի Բորթոյան

Թուրքական բազմալեզու հրատարակությունների թվում տասնամյակներ շարունակ լույս են ընծայվում աշխատություններ, որոնք, ելնելով քաղաքական նկատառումներից, թաքցնում կամ նենգափոխում են պատմական իրողությունները՝ մոլորության մեջ գցելով թե՛ սեփական ժողովրդին և թե՛ մարդկությանն ընդհանրապես:

Սակավ դեպքերում այդօրինակ հրատարակությունները ստանում են իրենց պատասխանները, բայց ավելի հաճախ մնում են անպատասխան, քանի որ դիտարկվում են որպես անհեթեթ աշխատություններ:

Միևնույն ժամանակ, սակայն, բազմաքանակ մանսօրինակ հրատարակությունները ոչ մասնագետ մարդկանց շրջանակներում ունենում են որոշակի ազդեցություն:

Նման ազդեցություն են թողնում Արևմտյան Հայաստանում գտնվող հայկական հուշարձանների թուրքական ցուցանակները:

Ստորև ներկայացնում ենք Արևմտյան Հայաստանում տարբեր ժամանակներում լուսանկարված մի քանի պատմական հուշարձանների ցուցանակների քողարկված և կեղծված տեղեկությունները:

Ա

Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու մոտակայքում տարբեր ժամանակներում լուսանկարվել են երեք տարբեր ցուցանակներ:

Ցուցանակ Ա (լուս.՝ Արմեն Հախնազարյանի, 1980-ական թթ.): Թուրքերենով և անգլերենով նշվել է.

Բնագիր. թուրքերեն.

Akdamar Kilisesi.

Kilise M.S. 915-921 yılları arasında inşa edilmiştir. kilisenin duvarları rölyeflerle iç duvarları ise freskolarla süslenmiştir.

Ցուցանակ Ա

Բնագիր. անգլերեն.

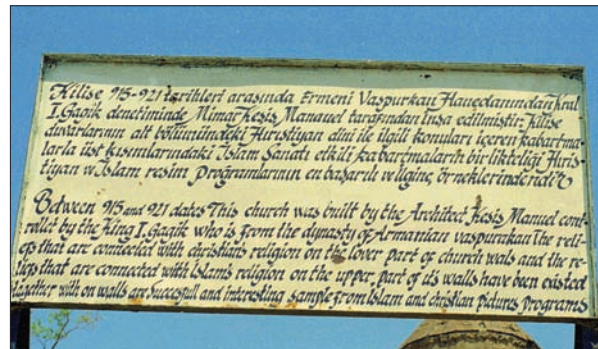
Akdamar Church.

The church was built between 915-921 A.D. the exterior walls of the church are decorated with relief and interior walls with frescoes.

Թարգմ. Աղթամար եկեղեցի. եկեղեցին կառուցվել է 915-921 թթ.: Եկեղեցու արտաքին որմերը զարդարված են բարձրաքանդակներով, իսկ ներքին որմերը՝ որմնանկարներով:

Ցուցանակ Բ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2000 թ.).

Ցուցանակ Գ (լուս.՝ Սթիվեն Միլի, 2004 թ.).

Ցուցանակ Բ-Գ

Երկու ցուցանակներն էլ ունեն նույնանման բովանդակություն: Տեղադրվել են Գյալաշի գավառապետարանի կողմից: Թուրքերենով և անգլերենով նշվել է.

Բնագիր. թուրքերեն.

Kilise 915-921 tarihleri arasında Ermeni Vaspurakan Hanedanından Kral I Gagik denetiminde Mimar Keşiş Manauel tarafından inşa edilmiştir. Kilise duvarlarının alt bölümündeki Hristiyan dini ile ilgili konuların ve İslam resim programlarının en başarılı ve ilginç örneklerindedir.

ları içeren kabartmalarla üst kısımlarındaki İslam sanatı etkili katmanların birlikteliği Hıristiyan ve İslam resim programlarının en başarılı ve ilginç örneklerindedir.

Բնագիր. անգլերեն.

Between 915 and 921 dates this church was built by the architect Kesis Manauel controlled by the king I Gagik who is from the dynasty of Armanian Vaspurakan the reliefs that are connected with Christian's religion on the lower part of church walls and the reliefs that are connected with Islam's religion on the upper part of it's walls have been existed together with on walls are successful and interesting sample form Islam and Christian pictures programs.

Թարգմ. Եկեղեցին կառուցվել է 915-921 թթ. հայոց Վասպուրականի իշխանական տոհմից Գագիկ Ա թագավորի հսկողությամբ ճարտարապետ տեր Մանվելի կողմից: Եկեղեցու որմերի ներքևի մասի՝ քրիստոնեական կրոնը ներկայացնող և վերնամասի իսլամական արվեստի ազդեցությունը կրող բարձրաքանդակների միասնությունը քրիստոնեական և իսլամական նկարչության արվեստի ամենահաջող և հետաքրքիր նմուշներից են:

Ծանոթ. Յուզանակում նույնացվել են կղզու և եկեղեցու անունները, անտեսվել է եկեղեցու Սբ. Խաչ անվանումը, իսկ կղզու անունը թուրքերենով իմաստալից դարձնելու նպատակով կոչվել է Աքդամար (Akdamar), որը թարգմանաբար նշանակում է Սպիտակ երակ: Նկատենք, որ կղզու ժողովրդական հայերեն պատմական անունը թուրքերենի վերածելու դեպքում պետք է լիներ Ահթամար (Ahtamar)¹:

Հին և նոր ցուցանակների միջև առկա են տարբերություններ: 1980-ականների ցուցանակում ոչ մի տեղեկություն չկա եկեղեցին կառուցող Վասպուրականի հայոց թագավոր Գագիկ Արծրունու (908-943) մասին, մինչդեռ գրեթե ամբողջությամբ փոխվել են 2000-2004 թթ. ցուցանակները, որտեղ այդ մասին ավելացվել է: Բ և Գ ցուցանակներում նշվել են նաև անհիմն տեղեկություններ եկեղեցու արտաքին որմերի բարձրադիր մասերում գտնվող պատկերաքանդակների վերաբերյալ՝ դրանք ներկայացնելով որպես իսլամական արվեստի ազդեցությունը կրող քանդակներ: Իրականում արտաքին որմերին առկա քանդակների հորիզոնական 6 գոտիներն այլաբանորեն փառաբանում են արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը, քրիստոնեությունը, Արծրունյաց տոհմի մեծերին ու նրանց քաջագործությունները, ինչպես նաև ներկայացնում

1 Թուրքերենում Խ տառի փոխարեն գործածվում է Հ (H)-ն և ոչ թե Զ (K)-ն, իսկ Թ տառը նույնությամբ պահպանվում է, այսինքն՝ T և ոչ թե D:

հայ շինականի խաղաղ աշխատանքը, կենցաղը, դարերի խորքից եկող հավատալիքներն ու պատկերացումները²: Օրինակ, վերևի գոտում գտնվող խաղողի որթագալարը, որի շիվերի օղակներում պատկերված են աշխարհիկ կյանքի տեսարաններ՝ այգու մշակում, բերքահավաք, զինու պատրաստում, ինչպես ասվում է ցուցանակում, չէր կարող իսլամական ազդեցության կրողը լինել թե-

կուզ այն պարզ պատճառով, որ զինին արգելված էր իսլամական կրոնով: Հետևաբար ցուցանակի բովանդակության մեջ ավելացված իսլամական ազդեցության միտքը նպատակ է հետապնդում տարածաշրջանը ներկայացնել որպես ազգերի խառնարան:

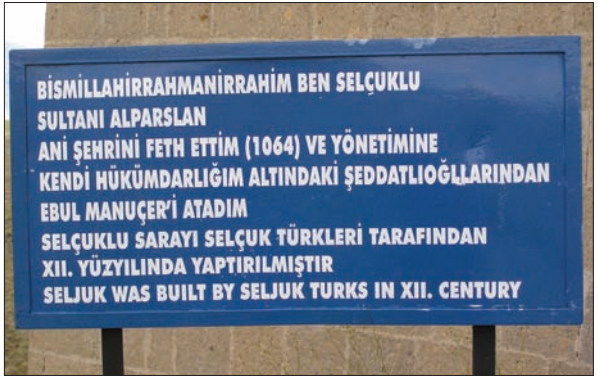
Բ

Անի քաղաքի Պարոնի պալատի մուտքի մոտ 2004 թ. գտնված էր հետևյալ ցուցանակը (լուս.՝ Մամվել Կարապետյանի, ցուցանակ Դ):

Բնագիր. թուրքերեն.

Bismillahirrahmanirrahim ben Selçuklu Sultanı Alparslan Ani şehrini feth ettim (1064) ve yönetimine kendi hükümdarlığım altındaki Şeddatlıoğllarından Ebul Manuçer'i atadım.

Selçuklu sarayı Selçuk Türkleri tarafından XII yüzyıllında yaptırılmıştır.

Ցուցանակ Դ

2 Հայկական սովետական հանրագիտարան (այսուհետև՝ ՀՍՀ, համապատասխան հատորի և էջի նշումով), հ. 1, Երևան, 1974, էջ 254: Պատկերաքանդակների գոտիների մանրամասն ուսումնասիրությունների մասին տես Մնացականյան Ս., Աղբամար, Երևան, 1983, էջ 45-144:

Բնագիր. անգլերեն.

Seljuk was built by Seljuk Turks in XII century.

Թարգմ. Ամենաներող և ամենաբարեխիղճ Աստծո անունով ես՝ սելջուկ սուլթան Ալփ-Արսլանս, 1064 թ. նվաճեցի Անի քաղաքը, նրա կառավարիչ նշանակեցի իմ ենթակայության ներքո գտնվող Շեդդաթը-օղուլուներից Էբուլ Մանուչեհին:

Սելջուկյան պալատը կառուցվել է 12-րդ դարում սելջուկ թուրքերի կողմից:

Ծանոթ. Թուրքերենով ցուցանակում նշվել է 1064 թ. Անի քաղաքը նվաճող սելջուկ սուլթանի արձանագրությունը՝ չճշտելով, թե որտեղ է գտնվում այդ արձանագրությունը, որը ոչ մի կապ չունի հուշարձանի հետ և նպատակ ունի մոլորեցնել այցելուներին: Իսկ ինչ վերաբերում է արձանագրության տեղեկությանը, ապա այն սխալ է, քանի որ Ալփ-Արսլանը 1065 թ. Անին հանձնում է Գվինի Շադդադյան ամիրա Աբու-Ասվարին, որի մահից հետո՝ 1067 թ., Գանձակի Շադդադյան ամիրա Փաթունը թանկարժեք ընծաներով սելջուկ սուլթանից գնում է Անին և հանձնում փոքր եղբորը՝ Մանուչեհին³ (վերոհիշյալ Ալփ-Արսլանի արձանագրությունը անգլերեն ցուցանակում չկա): Բացի սրանից՝ ցուցանակում Պարոնի պալատը ներկայացվել է իբր սելջուկյան պալատ: Սակայն իրականությունն այլ է. Ն. Մառը և Հ. Օրբելին անվերապահորեն այն թվագրում են ԺԲ-ԺԳ դդ.⁴: Պալատի դռան բացվածքի շրջապատի երեսապատումը կատարվել է աստղաձև քանդակազարդ քարերով (տե՛ս նկար 1-2):

1905 թ. Գազկաշեն եկեղեցուց ավելի հյուսիս պեղվել է մեկ այլ պալատ կամ մեծ տուն: Ըստ գտնված կարմիր, աստղաձև ու սև ռոմբաձև մեծաքանակ քարերի ուսումնասիրության՝ Թ. Թորամանյանը կատարել է շքամուտքի վերակազմություն, որն ամբողջովին նման է Պարոնի պալատի շքամուտքին: Դա վկայում է այն մասին, որ այսօրինակ հորինվածքային լուծումը, ըստ երևույթին, ընդունված է եղել Անիի՝ ԺԲ-ԺԳ դարերի ճարտարապետության մեջ: Աստղաձև քարերից մեկի վրա պարզ կարդացվել է Մարգիս անունը⁵:

Ըստ տարբեր գիտնականների՝ ԺԲ-ԺԳ դարերում հայկական ճարտարապետության մեջ շատ ընդհանրացած մի ոճ էր արտաքին դրների ամբողջ ճակատներն աստղաձև խճանկարներով զարդարել և դրանցից յուրաքանչյուրը յուրատեսակ քանդակել: Կան դրների ճակատներ, որոնք աստղաձև, բազմանկյուն կամ քառակուսի հարյուրավոր քա-

Նկ. 1-2

րերից են կազմվել, իսկ այդ քարերից յուրաքանչյուրը մուրբ ու մանրիկ քանդակներով է զարդարվել⁶: Հետևաբար Պարոնի պալատը ոչ մի կապ չունի սելջուկների հետ և կառուցվել է ավելի ուշ հավանաբար Ջաբարյան իշխանների կողմից: Նույն ժամանակաշրջանից համանման շքամուտքեր հանդիպում են նաև Սաղմոսավանքում, Նոր Վարազավանքում, Հառիճավանքում, իսկ Մշկավանքի գավթի շքամուտքն ամենաշատն է նմանվում Պարոնի պալատի դարպասին⁷:

Գ

Խոշաքի բերդի մուտքի մոտ լուսանկարվել է երկու տարբեր ցուցանակ:

Ցուցանակ Ե (լուս.՝ Արմեն Հախնազարյանի, 1980-ական թթ.). թուրքերենով և անգլերենով նշվել է.

Բնագիր. թուրքերեն.

Hoşab kalesi.

Bu kale M.S. 1643 yılinda Osmanlılara bağılı olarak

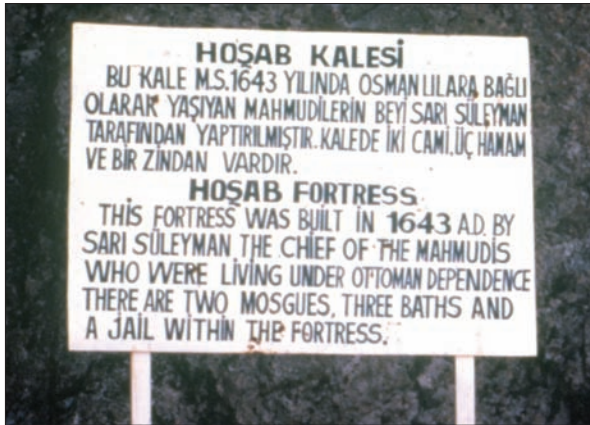
3 Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ, համապատասխան հատորի և էջի նշումով), հ. 3, Երևան, 1976, էջ 478-479:

4 Մնացականյան Մ., Անիի-պալատ-հյուրատները, «ՊԲՀ», № 4 (95), Երևան, 1981, էջ 76:

5 Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը, Երևան, 1964, էջ 73-74:

6 Թորամանյան Թ., Անի քաղաք, թե՞ ամրոց, «Ազգագրական Հանդես», Թիֆլիս, 1912, № 2, գիրք XXIII, էջ 21-22: Տե՛ս նաև Азатян III., Армянские порталы, Ереван, 1987, с. 31-36. Վան Խաչատուր, Գույնը Դ-ԺԹ դդ. հայկական ճարտարապետության մեջ, Երևան, 2008, էջ 21:

7 Վան Խաչատուր, նշվ. աշխ., լուսանկար № 168:

Ցուցանակ Ե

yaşlıyan Mahmudilerin beyi Sarı Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Kalede iki Cami, Üç Hamam ve bir zidan vardır.

Բնագիր. անգլերեն.

Hoşab Fortress.

This fortress was built in 1643 A.D. by Sarı Süleyman the chief of the Mahmudis who were living under ottoman dependence. There are two mosgues, Three baths and a jail within the fortress.

Թարգմ. Խոշաբի բերդ. այս բերդը կառուցվել է 1643 թ. Օսմանյան կայսրությանը ենթակա Մահմուդիների իշխանի՝ Սարը Սուլեյմանի կողմից: Բերդում գտնվում են 2 մզկիթ, 3 բաղնիք և 1 բանտ:

Ցուցանակ Զ. (լուս.՝ 2008 թ.). թուրքերենով և անգլերենով նշվել է.

Բնագիր. թուրքերեն.

Hoşap kalesi.

Kale Osmanlı devletine bağlı Mahmudi Süleyman bey tarafından 1643 yılında yaptırılmıştır. Kuzeyden dış kale surları ile çevrili olan kale burçlar beden duva ları ile içerisindeki seyir köşkü,harem,selamlık zindan,fırın,mescid ve sarnıç gibi yapılardan oluşmaktadır.

Ցուցանակ Զ

Բնագիր. անգլերեն.

Hoşap Castle.

This castle was built in 1643 by Süleyman Mahmu-di, who had been under the sovereignty of Ottoman ...mp.... The castel which is surrounded by the outer r... From the north, consists of castle tovers, walls withi... reception room, a dungeon, a small mosgue and cist-tern.

Թարգմ. Խոշաբի բերդ: Այս բերդը կառուցվել է 1643 թ. Օսմանյան կայսրությանը ենթակա իշխան Մահմուդի Սուլեյմանի կողմից: Միջնաբերդը հյուսիսից շրջապատված է արտաքին պարսպով: Այն բաղկացած է աշտարակներից և աշտարակները միմյանց կապող պատերից: Բերդում գտնվում են հանգստյան պալատ, կանանց և տղամարդկանց հատուկ հյուրատներ, բանտ, փուռ, իսլամական աղոթատեղի, ջրամբար:

Ծանոթ. Երկու ցուցանակներում էլ⁸ անտեսվել է բերդի տարածքում գտնվող հայկական երկու եկեղեցիների գոյությունը: Դրանք 19-րդ դարի վերջին կիսավեր էին⁹:

Եկեղեցու ավերակները դեռևս գոյություն ունեին 20-րդ դարի սկզբին¹⁰:

Հայտնի է, որ միայն ԺԳ դարից հետո Խոշաբ անվամբ (առաջին վկայությունը պատկանում է արաբ պատմիչ Յակուտ Ալ-Համավիին)¹¹ հիշվող (այսինքն՝ բարեհամ ջուր) Մարդաստանն Արշակունյաց արքայական հարստության շրջանում հայտնի Մարդպետունի նախարարական տոհմի հայրենական կալվածքն էր: 9-11-րդ դարերում Մարդաստանը՝ որպես եպիսկոպոսական առանձին թեմ, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության կազմում էր:

Ըստ թուրք պատմիչ Էվլիա Չելեբու վկայության՝ բերդը կառուցվել է Ալ-Աբբաս Հեքարու կողմից, իսկ հիջրի 800 (1397 թ.) անցել է Մահմուդիների ձեռքը¹²:

ԺԷ դարում Խոշաբը վերածվում է քուրդ Մահմուդիների հիմնած իշխանության կենտրոնի¹³: Էվլիա Չելեբու՝ 1654 թ. բերդ այցելության ժամանակ

8 Թեպետ երկրորդ ցուցանակում ավելի ընդարձակ է տրված, թե ինչ կառույցներ կան բերդում, սակայն հայկական եկեղեցիների մասին ոչ մի խոսք:

9 Միքայելյան Մ., Նկարագրական ուղեորոթիսն հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Կ.Պոլիս, 1885, մասն Բ, էջ 124:

10 Կարսեցի, Ճանապարհորդութիւն Թիւրքաց Քիւրդիստանում, «Մուրճ», 1905, № 5, էջ 102:

11 Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, հ. 3, Երևան, 1965, էջ 61:

12 Թուրքական աղբյուրներ, Գ., Էվլիա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 259-260:

13 Քյաթիբ Չելեբի, Ջիհան Նյումա, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 38:

այն պատկանում էր Մահմուդիներին: Ըստ նրա՝ հիջրի 1060 (1650) թ. Սուլեյման Ջեման անունով մի բարձր խան բերդն ընդարձակել էր¹⁴: 1830-ականներին Խոշարը դեռևս բուրդ բեկերի մատավայրն էր. «...բերդաքաղաքին մեջ կը նստեր Ամին Պէկ անուն Քուրդ պարոն..., որոյ տիրապետութիւնն բաւական տեղեր կընդարձակուէր և էր բոլորովին անկախ, մնան իր բազմաթիւ նախորդաց...»¹⁵:

1847 թ. օսմանցիները գրավում են բերդը և վերացնում քրդական իշխանությունը¹⁶:

Ցուցանակում ոչ միայն խոսք չկա բերդի հայկական ծագման մասին, այլև սխալ է նշված կառուցման թվականը (ցուցանակում նշվածը կարող էր լինել միայն վերակառուցման թվականը):

Գ

Կարսի բերդի մուտքի մոտ լուսանկարվել է երկու տարբեր ցուցանակ:

Ցուցանակ Է (լուս.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2004 թ.)

Ցուցանակ Է

Ցուցանակ Ը (լուս.՝ Սամվել Կարապետյանի, 2007 թ.)

Երկու ցուցանակներն էլ աննշան տարբերությամբ ունեն միանման բովանդակություն, որոնց վրա թուրքերենով և անգլերենով արձանագրվել է.

Բնագիր. թուրքերեն.

Kars kalesi.

Kars Kalesi 1153 (hicri 547) tarihinde Saltuklu Sultanı Melik İzzeddin Saltuk'un veziri Firüz Akay tarafından yaptırılmıştır. 1386 (hicri 786) tarihinde Mogol istilasından sonra tahrip edilen kale, 1579 (hicri 987) tarihinde III Murad'n emriyle Serdar Lala Mustafa Paşa tarafından yeniden inşa edilmiştir.

14 Թուրքական աղբյուրներ, նշվ. աշխ., էջ 259-260:

15 Միրախորեան Մ., նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 125:

16 ՀՄՀ, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 72:

Բնագիր. անգլերեն.

Kars castle.

Kars castle was build in the year of 1153 by Firuz Akay who was a minister. In the time of Melik Izzeddin Saltuk who was the Sultan of Saltuklu state. The castle which had been destroyed by the mogol invasion in 1386, was rebuil by Lala Mustafa Pasha who was ordered by Murad the third in 1579.

Թարգմ. Կարսի բերդ: Բերդը կառուցվել է 1153 թ. (հիջրի 547) Սալթուկլու սուլթան Մելիք Իզզեդդինի Սալթուկի նախարար Ֆիրուզ Ակայի կողմից: 1386 թ. (հիջրի 786) բերդն ավերվել է մոնղոլական արշավանքների հետևանքով: 1579 թ. (հիջրի 987) վերստին կառուցվել է Սուրադ Երրորդի հրամանով Սերդար Լալա Մուստաֆա փաշայի կողմից:

Ծանոթ. Ցուցանակում անտեսվել են բերդի պատմության կարևորագույն հատվածները, որոնք կապ ունեն հայության հետ: Արդյունքում ընթերցողը

Ցուցանակ Ը

տպավորություն է ստանում, թե բերդում շինարարական աշխատանքներ են կատարվել միայն թուրքերի նախնիների կողմից: Նաև անհիմն է բերդի կառուցման թվականը (1153 թ.), որովհետև Կարսի բերդը հայկական աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակվում է Թ դարում Կարուց բերդ, Ամուրն Կարուց, Ամրոցն Կարուց և մնան այլ անվանումներով: Բերդը հիշատակվում է հայ և օտար մատենագիրների կողմից (Ստեփանոս Տարոնեցի, Թովմա Արծրունի, Արիստակես Լաստիվերցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Կոստանդին Ծիրանածին և այլք)¹⁷:

888 թ. Կարսի բերդը պատկանում էր Վանանդի իշխան Սահակ Մլեհին և ենթակա էր հայոց թագավոր Աշոտ Ա Բագրատունուն, սակայն նույն թվականին Մլեհն ապստամբում է թագավորի դեմ և սլարտվում:

17 ՀՄՀ, նշվ. աշխ., էջ 342: Տե՛ս նաև Ա. Ե., Կարս բերդաքաղաքը, «Արձագանք», Թիֆլիս, մարտ, 1890, № 3, էջ 10:

Նկար 3

929 թ. հայոց թագավոր Աբասը Կարսը դարձնում է թագավորանիստ և ամրացնում միջնաբերդը՝¹⁸ թագավորելով մինչև կյանքի վերջը՝ 957 թ.¹⁹:

961 թ. Աշոտ Գ թագավորը Բագրատունիների արքունիքը Կարսից փոխադրում է Անի²⁰, սակայն 963 թ. Աշոտ Գ թագավորի եղբայրը՝ հայոց սպարապետ Մուշեղը, իրեն հռչակում է Վանանդի թագավոր՝ Կարսը դարձնելով մայրաքաղաք²¹: Նա շարունակում է թագավորել Կարսում մինչև 984 թ.: Նրան հաջորդում է որդին՝ Աբասը՝²² թագավորելով 984-1028 թթ.²³, սպա թողը՝ Կարուց թագավոր Գագիկը՝ 1029-1064 թթ.: Վերջինս 1064 թ. Կարսը հանձնում է բյուզանդացիներին²⁴:

18 ՀՄՀ, նշվ. աշխ., էջ 342:

19 Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 3:

20 ՀՄՀ, հ. 1, էջ 407:

21 ՀՄՀ, հ. 5, էջ 342:

22 Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 462:

23 Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 4:

24 Նույն տեղում, էջ 435:

1071 թ. Կարսն անցնում է սելջուկ թուրքերին²⁵: Սակայն դա երկար չի տևում: Այդ մասին են փաստում միջնաբերդի և բերդի պարիսպների վրա գտնվող հայերեն արձանագրությունները (նկ. 3)՝ տեղեկացնելով, որ Կարսի հայ բնակիչները կանգնեցրել են պարսպի բուրգերը²⁶: Վիմագրերի մի կարևոր մասը եղել է միջնաբերդի և քաղաքը երիզող շրջապարսպի աշտարակներին, որոնց մեծ մասը ոչնչացվել է 1890-ական թվականներին: Բարեբախտաբար, որոշ մասը հրաշքով փրկվել է (նկ. 4), իսկ ոչնչացվածների զգալի մասը՝ ժամանակին վերծանվել: Օրինակ՝ բերդի հյուսիսարևելյան անկյան մեծ աշտարակից հաշված դեպի հարավարևելյան անկյունը վեցերորդ աշտարակի վրա եղել է հետևյալ արձանագրությունը²⁷.

25 ՀՄՀ, հ. 5, էջ 342:

26 Ա. Ե., Կարս բերդաքաղաքը, «Արձագանք», Թիֆլիս, մարտ, 1890, № 4, էջ 4:

27 Քաջբերունի, Յիշողութիւններ, «Լումայ», 1903, № 4, էջ 132:

Նկար 4 (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2007 թ.)

Ի ՈԼԳ (1184) քվիս շինեցաւ բուրջնս յիշատակ Խաչնոսին Կանկիտատոյն. աստուած ողորմի նմա²⁸:

1186 թ. վրաց Թամար թագուհին հայ իշխաններ Ջաքարյան եղբայրներից Ջաքարեին նշանակում է թագավորության գործերի ընդհանուր հրամանատար, իսկ կրտսեր եղբորը՝ Իվանեին՝ պետության խնամակալ²⁹, որոնք էլ, ըստ պատմիչ Վարդան Արևելցու և ժամանակակից այլ պատմիչների, 1206 թ. ազատագրում են Կարսի բերդը³⁰: Նրանք վերակառուցում են բերդը և աշտարակները: Այդ մասին փաստել է բերդի պարիսպներին գտնված հայերեն արձանագրություններից հետևալը.

Թվիս ՈԶԳ (1234) ի թագաւորութես ըն-ուստղա-նա, յաթապակութենն Իւանէի մեք Կարուց քրիստո-նէքս շինեցաք զբրջներս ի հալալ արդեանց մե-րոց³¹:

1236 թ. Կարսը նվաճում են մոնղոլները: 1394 թ. Կարսը գրավում և ավերում է Լենկթեմուրը, իսկ 1579 թ. բերդը նորոգվում է թուրքերի կողմից³²:

Ե

Հովվի կամրջի ձախափնյա խելի մոտ 2005 և 2008 թթ. լուսանկարվել են ցուցանակներ (լուս.՝ Սամվել Կարապետյանի, ցուցանակ Թ):

Բնագիր. թուրքերեն.
Çobandede köprüsü.

Köprü Karga Pazarı dağları ile Aras nehrinin birleştiği yere yapılmıştır. Köprünün yapımı ilhanlı hükümdarı Gazan Han'ın gerçekleştirdiği büyük imar çalışmaları dönemine rastlar (M:1295-1304). Köprü bu dönemde Gazan Han'ın veziri Emir Çoban Salduz

Ցուցանակ Թ

tarafından miladi 1297-1298 yıllar arasında yaptırılmıştır.

Boyu: 128 metre. Eni: 8.50 metre. Kemer göz adedi 7 (bir göz iptal edilmiştir). En büyük kemer açıklığı: 13.00 metre. En yüksek noktası: 30.00 metre.

Բնագիր. անգլերեն.

The Cobandede Arcbridge.

The arcbridge is located in conjunction with the Kargapazari mountains and the Aras river construction period of the bridge dates back to the times 1295-1304 during Ilhanli's period of the ruler Gazan Han's huge construction work took place at this period of time the bridge was built by the governor Emir Coban Salduz between 1297-1298. Length: 128 meters. Width: 8.50 meters. Number of segments: 7 (one segment was eliminated). Maximum arc width: 13.00 meters. Maximum height: 30.00 meters.

Թարգմ. Չոբանդեդե կամրոջ: Կամրոջը կառուցվել է Կարգաբազար լեռների Արաս գետի հետ միացման վայրում: Կամրոջը կառուցվել է Իլխանլուների կառավարիչ Գազան Հանի (1295-1304 թթ.) շինարարական ծաղկուն ժամանակաշրջանում: Կառուցվել է Գազան Հանի նախարար Էմիր Չոբան Սալդուզի կողմից 1297-1298 թթ.: Երկ. 128 մ է, բարձր.՝ 8,5 մ, թռիչքների քանակը՝ 7 (մեկը ջնջվել է): Ամենամեծ թռիչքի բացվածքը 13 մ է, ամենաբարձր կետը՝ 30 մ:

28 Орбели И., Избранные труды, Ереван, 1963, с. 470.
29 Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 123:
30 ՀԺՊ, հ. 3, էջ 537:
31 Մարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 104:
32 ՀԱՀ, հ. 5, էջ 342-343:

Ծանոթ. Կամրջի կառուցման տարեթիվը հայտնի չէ³³: Սակայն Ե. Տևկանցը, երբ 1872 թ. եղել է մոտակա գյուղում, նշել է, որ կամրջի վրայից 1865 թ. Տիմեթեոս վարդապետն ընդօրինակել է հայերեն արձանագրություն, որը վերաբերում էր 1160 թ. վերանորոգությանը. «...ի Հայոց հաստատեալ կամուրջս նորոգեաց Մագիստրոս ընդ վանուց սուրբ Աստուածածնի և ընդ դղեկին Դարունայ թի ՁՆԹ (1160)»³⁴, որտեղ պարզ նշվում է, որ կամուրջը կառուցվել է հայերի կողմից և նորոգվել 1160 թ. Մագիստրոսի³⁵, Սբ. Աստվածածին վանքի³⁶ (Հասանդալայում) և Դարոյնք բերդի տերերի մասնակցությամբ: Վերոհիշյալ արձանագրությունը Քաջբերունին արաբատառ երկու այլ արձանագրությունների հետ տեսել է Ի դարասկզբին և նշել, որ արձանագրությունները գտնվում են կամրջի արևելյան ճակատի վրա՝ կամարներից վեր: Արաբատառ երկու արձանագրությունները մնացել են ամբողջական, հայկականը, ընդհակառակը, կարծես դիտմամբ ջնջված է մուրճի հարվածներով, որից պարզ կարելի է կարդալ «նորոգեցաւ» բառը³⁷: Քաջբերունին

մանրամասն զննել է կամուրջը, և զարմանալի չէ, որ ներկայիս արձանագրության տեղում չի տեսել ոչ մի արձանագրություն: Սրանից հետևում է, որ այն հետագայում է բերվել այստեղ (նկ. 5), հավանաբար այն ժամանակ, երբ երեք արձանագրությունները տեղահանվել են, որոնցից հայերենը ոչնչացվել է:

Իսկ ինչ վերաբերում է յոթերորդ թռիչքին, դա քանդվել է 1854 թ. օսմանցիների կողմից. «...արզելու զանցս թշնամեացն ի Կարին»³⁸:

1872 թ. Ե. Տևկանցը տեղում թռիչքի անբարե-

Նկար 5

խիղճ նորոգման ակամատեսն էր. «...աչք ոչ թե կշիներին, այլ լեցնելով կարկատան կրներին...»³⁹: Հավանաբար այդ ժամանակ էլ վերանորոգողները քերել են մոտ 800 տարի անեղծ մնացած հայերեն արձանագրությունը, իսկ սրանց սերունդներն ավելի ուշ նախ ընդմիջում ոչնչացրել են արձանագրությունը, ապա հուշարձանի ցուցանակում խեղաթյուրելով պատմությունը՝ նշել, թե իբր կամուրջը կառուցվել է 1297-1298 թթ.:

2

Անի քաղաքի Կարուց (Կարսի) դռան մոտ 2004 թ. լուսանկարվել է երկու ցուցանակ (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի) թուրքերենով և անգլերենով (ցուցանակ Ժ-ԺԱ).

Բնագիր. թուրքերեն.

Anı Harabeleri.

33 «Արարատ», 1892, էջ 336: Տե՛ս նաև **Միրախորեան Մ.**, նշվ. աշխ., մասն Ա, Կ.Պոլիս, 1884, էջ 24: **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդակատում, Երևան, 1969, էջ 216:

34 **Երեմիա Տևկանց**, Ծանապարհորդութիւն Բարձր Հայք և Վասպուրական, 1872-1873 թթ., Երևան, 1991, էջ 58: Տե՛ս նաև Մատենադարան, թղթ. 54, վավերագիր 13-1, ք. 37-38:

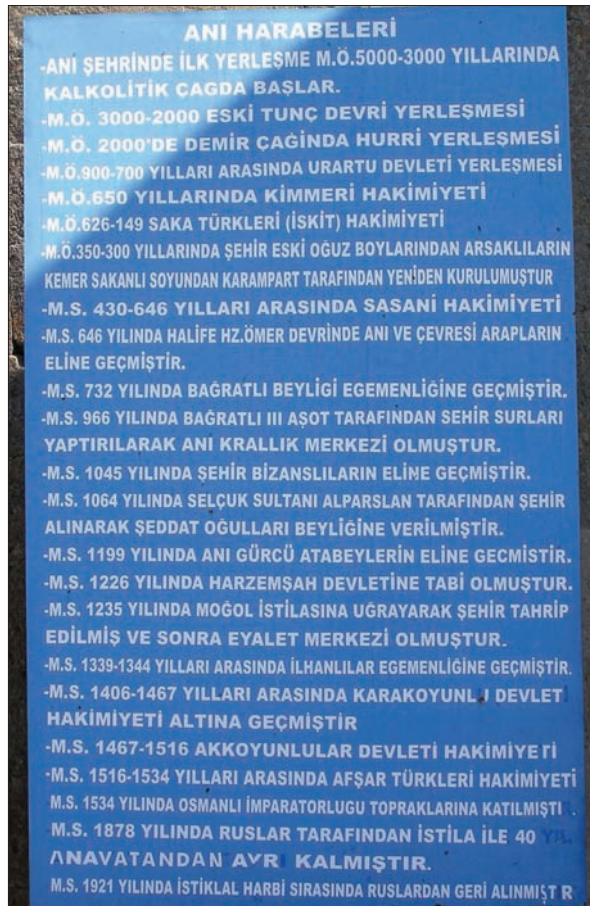
35 Գրիգոր Մագիստրոսը՝ որչին Հոյում Վասակի, Պահլավունյաց տոհմից, կոչվում է նաև Գրիգոր-Մարցեն Պահլավունի կամ Բջնեցի: Հոր մահից հետո, միաբանվելով ուրիշ նախաբարների հետ, 1043 թ. քաղաքապետացնում է Գագիկ Բ-ին, որը հետո թշնամանում է նրա հետ: Նա թողնում է Այրարատը և քաշվում Տարոն: Անիի գրավումից հետո Տարոնի իշխանությունը հանձնում է իր փեսա Թռռնիկ Մամիկոնյանին և անցնում Միջագետք, որտեղ էլ ապրում է մինչև մահը՝ 1059 թ.: Նրա գերեզմանը գտնվում է Բասենի կամ Հասանդալայի վանքում (**Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 549): Գրիգորը Միջագետքի կուսակալն էր: Նրա կուսակալության սահմանների մեջ էր մտնում, բացի Միջագետքից, նաև Վասպուրականը, Տարոնը և Հայաստանի հարավարևմտյան այլ մարզերը (ՀՄՀ, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 217), իսկ Սասունի Թռռնիկյանների իշխանությունը շարունակվում է մինչև ԺԲ դարի վերջերս: Պետական այս միավորը ԺԲ դարի կեսերին Մեծ Հայքի ամենամուժեղ և կայուն հայկական իշխանությունն էր: Սասունից բացի՝ նրանց ենթակա էին Ծաղկաղջուրը և Աշմուշատը: Ընդգրկում էր Արածանիի ամբողջ հովիտը, հարավային սահմանն անցնում էր Նփրկերտի մերձակայքով, իսկ հյուսիսայինը՝ Արածանիի ավերով (ՀԺՊ, հ. 3, էջ 484, 487):

36 Ավանդության համաձայն՝ վանքը կառուցել է Գրիգոր Մագիստրոսը ԺԱ դարում: Սա է վկայում տաճարի հին շինության արձանագրությունը. «Ես Մագիստրոս այս տաճար հիմնարկեցի. յանուն եոթ վիրաց սրբուհույ Աստուածածնի՝ ի թուականութեան Հայոց ԷճԻ (= 1271)» (**Երեմիա Տևկանց**, նշվ. աշխ., էջ 54-55): Այստեղ հարկավոր է նշել, որ Գրիգոր Մագիստրոսը մահացել է 1059 թ., իսկ ժառանգները հավանաբար շարունակել են կրել Մագիստրոսի կոչումը: Կամրջի արձանագրության 1160, վանքի 1271 թվականները կարելի էր ներկայումս ստուգել ավելի մասնագիտորեն՝ ի շահ պատմության, սակայն արձանագրությունները ոչնչացվել են թուրքերի կողմից՝ զրկելով մեզ այդ հնարավորությունից:

37 **Քաջբերունի**, Յիշողութիւններ, «Լուսնայ», 1904, № 3, էջ 154-156:

38 **Ալիջան Ղ.**, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 24:

39 **Երեմիա Տևկանց**, նշվ. աշխ., էջ 57-58:

Յուշադրական ԺժՆ

Anı şehrinde ilk yerleşme M.Ö. 5000-3000 yılında Kalkolitik çağda başlar. M.Ö. 3000-2000 eski tunç devri yerleşmesi. M.Ö. 2000'de Demir çağında Hurri yerleşmesi. M.Ö. 900-700 yılları arasında Urartu devleti yerleşmesi. M.Ö. 650 yıllarında Kimmeri hakimiyeti. M.Ö. 626-149 Saka Türkleri (İskit) Hakimiyeti. M.Ö. 350-300 yıllarında şehir eski Öğüz Boylarından Arsaklıların Kemer Sakanlı soyundan Karampart tarafından yeniden kurulmuştur. M.S. 430-646 yılları arasında Sasani hakimiyeti. M.S. 646 yılında Halife Hz. Ömer devrinde Anı ve çevresi Arapların eline geçmiştir. M.S. 732 yılında Bağratlı Beyliği egemenliğine geçmiştir. M.S. 966 yılında Bağratlı III Aşot tarafından şehir surları yaptırılarak Anı krallık merkezi olmuştur. M.S. 1045 yılında şehir Bizanslıların eline geçmiştir. M.S. 1064 yılında Selçuk Sultanı Alparslan tarafından şehir alınarak Şeddat Oğulları Beyliğine verilmiştir. M.S. 1199 yılında Anı Gürcü Atabeylerin eline geçmiştir. M.S. 1226 yılında Harzemşah devletine tabi olmuştur. M.S. 1235 yılında Moğol istilasına uğrayarak şehir tahrip edilmiş ve sonra eyalet merkezi olmuştur. M.S. 1339-1344 yılları arasında İlhanlılar egemenliğine geçmiştir. M.S. 1406-1467 yılları arasında Karakoyunlu devleti hakimiyeti

altına geçmiştir. M.S. 1467-1516 Akkoyunlular devleti hakimiyeti. M.S. 1516-1534 yılları arasında Afşar Türkleri hakimiyeti. M.S. 1534 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. M.S. 1878 yılında Ruslar tarafından istila ile 40 yıl anavatandan ayrı kalmıştır. M.S. 1921 yılında istiklal harbi sırasında Ruslardan geri alınmıştır.

Բնագիր. անգլերեն.

The History of Ani

The first settlement in Ani was begun in 4th millennium B.C. in Kalkolitic era. In 3000-1200 B.C. the ancient Bronze age. In the 2nd Millennium Hurris settled down Iron age. In 900-700 B.C. the state of Urartu settled down. In 650 B.C. sovereignty of Kimmer. In 626-149 B.C. sovereignty of Saka (Iskit) Turks. In B.C. 149 A.D. 430 sovereignty Arsaaks. In 430-646 A.D. the sovereignty Sasani. In 646 it was taken possession of Arabs in period of Hz. Ömer the Caliph. In 732 it was obtained by Bagrats. In 966 Ramparts of the city was built by Asot III, who from Bagrat then the city was used as the capital of kingdom. In 1045 it was obtained by Byzantionus. In 1064 the city was obtained by Alparslan who was the Sultan of Seljuks after words

it was given to the tribe of Şeddadoğullari. In 1199 it was obtained by Georgianus Atabey. In 1226 it was obtained by the state of Harzamsah. In 1235 it was demolished during the Mongol invasion. In 1339-1344 it was obtained by the state of Ilhanli. In 1406-1467 it was obtained by the of Karakoyunlu. In 1467-1516 the sovereignty of the state of Akkoyunlu. In 1516-1534 it was taken possess on of Afsar Turks. In 1534 it was added to the lands of Ottoman empire. In 1878 it was invaded by Russia for 40 years. In 1921 it was taken back from Russia During the war of independence.

Թարգմ. Անիի ավերակները:

Անի քաղաքում բնակությունը սկսվել է մ.թ.ա. 5000-3000 թթ.՝ էնեոլիթյան դարաշրջանում:

Մ.թ.ա. 3000-2000 թթ. եղել է վաղբրոնզեդարյան բնակավայր (անգլերենում 2000 թվականի փոխարեն արձանագրվել է 1200 թ.):

Մ.թ.ա. 2000 թ. երկաթե դարում եղել է Խուրրիական բնակավայր:

Մ.թ.ա. 900-700 թթ. ուրարտական բնակավայր էր:

Մ.թ.ա. 650 թ. միացվել է Աքեմենյան տիրապետությանը:

Մ.թ.ա. 626-149 թթ. անցել է Սակա (Իսկիթ) թուրքերի տիրապետության տակ:

Մ.թ.ա. 350-300 թթ. քաղաքը վերստին կառուցվել է հին Օդուզի ցեղից սերված Արշակունիների Կամասարական ընտանիքից ծագող Քարամփարթի կողմից (անգլերենում այս գյուղյան փոխարեն գրվել է միայն այսբանը. «մ.թ.ա. 149 թ. մինչև 430 թ. եղել է Արշակունիների տիրապետության ներքո»):

430-646 թթ. եղել է Սասանյան տիրապետության տակ:

646 թ. սրբազան Խալիֆե Օմերի օրոք Անին և շրջակայքն անցնում են արաբների տիրապետությանը:

732 թ. Անին անցնում է Բագրատունիների իշխանությանը:

966 թ. Աշոտ Գ Բագրատունու կողմից կառուցվում են քաղաքի պարիսպները, և Անին դառնում է թագավորության մայրաքաղաք:

1045 թ. քաղաքն անցնում է բյուզանդացիներին:

1064 թ. քաղաքը գրավում է սելջուկ սուլթան Ալի-Արսլանը և հանձնում Շեղաթօղույուններին:

1199 թ. Անին անցնում է վրաց իշխաններին:

1226 թ. ենթարկվում է Հարզենշահ պետությանը:

1235 թ. մոնղոլական արշավանքների ընթացքում քաղաքը նվաճվում և ավերվում, ավելի ուշ վերածվում է նահանգի կենտրոնի:

1339-1344 թթ. անցնում է Իլխանլիներին:

1406-1467 թթ. անցնում է Կարակոյունլուների

պետության, իսկ 1467-1516 թթ.՝ Ակկոյունլուների պետության տիրապետության տակ:

1516-1534 թթ. անցնում է Աֆշար թուրքերին:

1534 թ. միացվում է Օսմանյան կայսրության տարածքներին:

1878 թ. ռուսների կողմից նվաճվելով՝ մայր հայրենիքից 40 տարի հեռացվում է:

1921 թ. անկախության պատերազմի ընթացքում վերադարձվում է ռուսներից:

Ծանոթ. Յուզանակում առկա են բազմաթիվ ակնհայտ սխալներ, նաև միտումնավոր բացթողումներ և խեղաթյուրումներ, որոնք ներկայացնում ենք ստորև:

Ուրարտական պետության անկումից հետո տարածաշրջանում ստեղծվում է Արմինա (Հայք) հայկական թագավորությունը, որը մեղերի (մարերի) թագավոր Աստիագեսի (մ.թ.ա 584-553 թթ.) ժամանակ հարկատու էր Մեդիային, իսկ մ.թ.ա. 550 թվականից՝ Աքեմենյան Պարսկաստանին: Մ.թ.ա. 520 թ. Դարեհ Ա Աքեմենյան թագավորը վերջ է դնում Արմինա թագավորությանը, և տարածաշրջանը մտնում է Աքեմենյան պետության կազմում մինչև մ.թ.ա. 330 թ.⁴⁰: Հետևաբար ցուցանակում նշված Աքեմենյան պետության տարածաշրջանի նվաճման մ.թ.ա. 650 թվականը սխալ է, ինչը նպատակ է հետապնդում անտեսել հայկական Արմինա թագավորության գոյության փաստը: Ինչ վերաբերում է Սակերին, մ.թ.ա. 529 թ. Միջին Ասիայի տափաստաններում նրանց դեմ պատերազմում սպանվում է Աքեմենյան թագավոր Կյուրոսը, սակայն Սակերին չի հաջողվում տիրանալ պետությանը, որովհետև Կյուրոսին հաջորդում է նրա որդին Կամբյուսեսը⁴¹: Հետևաբար ցուցանակում նշված Սակերի տիրապետության ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. 626-149 թթ.) մասին տեղեկությունը հնարովի է:

Մ.թ.ա. 330-202 թթ. տարածքն անցնում է նորակազմ Երվանդունիների հայկական անկախ թագավորությանը⁴², որի մասին ակնարկ իսկ չկա ցուցանակում, իսկ մ.թ.ա. 202-189 թթ.՝ Մելկյան իշխանությանը⁴³:

Մ.թ.ա. 189 թ. մինչև մ.թ. 1 թ. գտնվում էր Արտաշեսյան հայկական թագավորության կազմում⁴⁴:

Արտաշեսյան թագավորության անկումից հետո Մեծ Հայքում քաղաքական ազդեցության համար մրցակցում են Հռոմը և պարթևները⁴⁵:

66 թ. պարթևների և Հռոմի կողմից ճանաչվում է Արշակունյաց հայկական թագավորությունը, և Տրդատ Ա հռչակվում է հայոց թագավոր, իսկ տարա-

40 ՀԺՊ, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 435, 438-439, 444, 446, 504:

41 Նշվ. աշխ., էջ 444:

42 Նշվ. աշխ., էջ 501, 504, 508, 521:

43 Նշվ. աշխ., էջ 516, 521, 526:

44 ՀՄՀ, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 140-141:

45 ՀԺՊ, հ. 1, էջ 703-743: Տե՛ս նաև ՀՄՀ, հ. 2, էջ 107:

ծաշրջանը մտնում է հայոց թագավորության կազմում⁴⁶ մինչև թագավորության անկումը 428 թ.⁴⁷:

Հայկական թագավորության անկումից հետո Անին անցնում է նախ Սասանյաններին, ապա ընկնում արաբների տիրապետության տակ, որոնք էլ Անին և շրջակայքը շարունակում են ճանաչել որպես հայ Կամսարական իշխանների կալվածք: Ի դեպ, Կամսարական իշխանական տոհմն առանձնապես հայտնի է օտար նվաճողների՝ Սասանյանների և արաբների դեմ մղված ազատագրական պայքարով⁴⁸:

Այստեղ կարևոր է նշել, որ թուրքերեն ցուցանակում Արշակունիները և Կամսարականները ներկայացվել են որպես թուրքական Օղուզ ցեղից սերված տոհմ, սակայն թուրքերենի պետական տեսչության բառարանի տվյալներով՝ Օղուզ թուրքական ցեղն առաջին անգամ հիշատակվում է 11-րդ դարում: Նրանք ապրել են Խորեզմում և միայն ավելի ուշ են գաղթել դեպի արևմուտք: Սրանք համարվում են թուրքմենների, ազերիների և զազավուզների նախահայրերը⁴⁹, այսինքն՝ ցուցանակում առկա տեղեկության կեղծիքը բացահայտվում է հենց թուրքերենի պետական տեսչության բառարանի տվյալներով:

Ինչ վերաբերում է Գ-Ը դդ. Հայաստանի քաղաքական կյանքում նշանակալի դերակատարություն ունեցած Կամսարական նախարարական տոհմին, ապա սրանք սերվել են Պարթև Կարենյան իշխանական տոհմից, որոնց Գ դարի կեսին կոտորել են պարսից Սասանյանները: Փրկված Կարենյաններից Պերզոմատի որդի Կամսարն ապաստան է գտնում Հայաստանում: Հայոց արքա Տրդատ Մեծը 321 թ.⁵⁰ նրանց է պարգևում արքունապատկան Շիրակ և Երասխաձոր գավառները (հետագայում անվանվել է Արշարունիք)՝ որպես ժառանգական կալվածք, ինչպես նաև նրանց բարձրացնում է հայ ավագ նախարարների աստիճանի: Կամսարականները շուտով խնամիանում են Մամիկոնյանների և Արշակունիների հետ և 5 դար շարունակ հավատարմաբար ծառայում հայրենիքին և հայ ազգին⁵¹:

46 ՀԺՊ, հ. 1, էջ 760: Տե՛ս նաև ՀՄՀ, հ. 2, էջ 107-108:

47 ՀԺՊ, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 125: Տե՛ս նաև ՀՄՀ, հ. 2, էջ 107-108:

48 ՀՄՀ, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 215:

49 www.tdk.gov.tr Oğuz: XI. yüzyılda Harezm bölgesinde toplu olarak yaşayan ve daha sonra battilya doğru göç ederek bugünkü Türkmen, Azeri, Gagavuz ve Türkiye Türklerinin aslınlı oluştuđı ran büyük bir Türk boyu.

50 **Բասմաջեան Կ.**, Անիի անցեալն ու ներկան, «Բազմալեպ», սեպտեմբեր, 1923, էջ 263:

51 ՀՄՀ, հ. 5, էջ 215: Հայ նախարարական տոհմի Կամսարականների մասին տե՛ս 5-րդ դարի պատմիչներ Ղազար Փարպեցու և Եղիշեի մոտ (**Ղազար Փարպեցի**, Հայոց պատմություն թուրք Վահան Մամիկոնյանին, Երևան, 1982, էջ 100, 134, 148, 152, 154, 168, 176, 194, 198, 204, 244, 252, 260, 268, 294, 296, 300, 302, 304, 314, 316, 324, 326, 328, 336, 338, 340, 352, 358, 360, 362, 398, 452, 468, 496: **Եղիշե**, Վարդանանց պատմությունը, Երևան, 1958, էջ 71, 91, 106, 171):

Անդրադառնալով Անիի հիմնադրման հարցին, ապա այն առաջին անգամ՝ որպես անմատույց ամրոց, հիշատակվում է Ե դարում (Եղիշե և Ղազար Փարպեցի պատմիչների մոտ)⁵²:

780 թ. Աշոտ Բագրատունի Մասկերը (հայոց իշխան 790 թ.-ից) Կամսարականներից գնում է Արշարունիք և Շիրակ գավառներն Անի ամրոցի հետ և միացնում իր կալվածքներին⁵³: Յուցանակում Անին Կամսարականներից գնած իշխան է շփոթաբար հիշվում Աշոտ Մասկերի պապը՝ Աշոտ Բագրատունին (հայոց իշխան 732-748 թթ.)⁵⁴:

961 թ. Բագրատունիները հայոց թագավորության (885-1045 թթ.) մայրաքաղաքը Կարսից փոխադրում են Անի:

964 թ. Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը կառուցում է Աշոտաշեն հզոր պարիսպները, իսկ 989 թ. Սմբատ Բ թագավորը՝ Անիի երկրորդ՝ Սմբատաշեն կոչվող պարիսպը:

1045 թ. Անին անցնում է բյուզանդական կայսրությանը, իսկ 1064 թ.՝ սելջուկներին:

1072 թ. Անին Ալի-Արսլանից գնում է Դվինի ամիրա Աբուլսուարը և տալիս իր որդուն՝ Մանուչեին՝ հիմք դնելով Անիի Շադդադյան իշխանությանը⁵⁵:

1123 թ. Անիի հայ բնակչությունն ապստամբում է Շադդադյանների դեմ և քաղաքը հանձնում վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին: 1126 թ. Շադդադյանները նորից գրավում են Անին: 1161 թ. վրաց թագավոր Գեորգ Գ-ի օրոք քաղաքը նվաճվում է վրաց թագավորության կողմից, սակայն 1165 թ. Շադդադյանները վերստին գրավում են քաղաքը: 1174 թ. Անին գրավում են վրաց զորքերը, սակայն ավելի ուշ նորից անցնում է Շադդադյաններին⁵⁶: 1199 թ. հայ-վրացական միացյալ զորքերը վերջնականապես գրավում են Անին, որը դառնում է հայ Ջաքարյան իշխանների կալվածքը⁵⁷:

Իրականությանը չի համապատասխանում նաև 1226 թ. Անիի՝ Խորեզմի (Հարզեմշահ) պետության ենթարկվելը⁵⁸:

52 **Եղիշե**, էջ 64: Տե՛ս նաև **Ղազար Փարպեցի**, էջ 293:

53 ՀՄՀ, հ. 1, էջ 487-488: Հմմտ. **Տեր-Արթուրյան Զ.**, Տեղագրություն Անի քաղաքին, «Մասեաց արևանի», 1862, էջ 270: Նույնությամբ տե՛ս նաև նույնի՝ Տեղագրություն Անի քաղաքին, Թեոդոսիա, 1867, էջ 8:

54 **Անաշյան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 181-182:

55 ՀՄՀ, հ. 1, էջ 407-408:

56 ՀԺՊ, հ. 2, էջ 525-528, 534:

57 ՀԺՊ, հ. 3, էջ 525-528, 534: Տե՛ս նաև ՀՄՀ, հ. 1, էջ 407-408:

Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 123,124:

58 Խորեզմի (Հարզեմշահ) պետության թագաժառանգ Ջալալեդդինը Գառնիի մոտ 1225 թ. պատերազմում է հայ-վրացական զորքի դեմ, որի հրամանատարն էր Իվանեն, վերջինս պարտություն է կրում: Ջալալեդդինի հրոսակները 1226 թ. գրավում են վրաց թագավորության մայրաքաղաք Տփղիսը: Ջալալեդդինի բանակը փորձում է գրավել տարածաշրջանի մեծ քաղաքները՝ Կարինը, Անին, Կարսը, Խաթը, Դվինը և այլն, սակայն նրան հաջողվում է գրավել միայն Դվինը: 1227 թ. Անի-ից, Կարսից և այլ քաղաքներից հավաքված զորքն ազատագրում է Տփղիսը:

1236 մոնղոլները տիրում են քաղաքին, անեցի հայերի՝ 1249 թ. և 1260 թ. ապստամբություններն ապարդյուն են անցնում⁵⁹:

Չաքարյանները մոնղոլական տիրապետության շրջանում շարունակում են իշխել Անիում⁶⁰:

Իսկ ինչ վերաբերում է 1339-1344 թթ. Անիի՝ Իլ-հանլրների պետությանն անցնելուն, ապա սա ևս սխալ է, որովհետև դա այդպես էր դեռևս 1256 թվականից⁶¹, իսկ 1339-1344 թթ. բնորոշող իրողությունը իլխանության գահին Հասան-Քուչուկի բարձրանալն էր⁶²:

1386-1387 թթ., 1395-1396 թթ. և 1400-1403 թթ. քաղաքը նվաճվում և ավերվում է Լենկթեմուրի արշավանքների ժամանակ⁶³:

1406-1467 թթ. Անին անցնում է Կարակոյունլուների տիրապետությանը⁶⁴, իսկ 1467 թ.՝ Ակկոյուն-

լուների, որոնց իշխանությունը շարունակվում է մինչև 1502 թ., երբ Սեֆևյան պետությունը վերջ է տալիս Ակկոյունլուների պետությանը և տիրանում տարածքին⁶⁵: Հետևաբար ցուցանակում նշված Ակկոյունլուների տիրապետության ժամանակաշրջանը՝ 1467-1516 թթ., սխալ է:

1502 թվականից հետո տարածքն անցնում է Սեֆևյան պետությանը, ապա Օսմանյան կայսրությանը, իսկ հետո ռուսական թագավորությանը:

1918-1920 թթ. Անին մտնում էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության կազմում:

1920 թ. ռուսների և բուրքերի միջև ստորագրված Կարսի անօրինական պայմանագրով Անին անցնում է բուրքերին:

1228 թ. Պոռչ իշխանը թշնամուց մաքրում է Գվինը: Ապա Խլաթի էմիրի, Իկոնայի և Էյուբյան սուլթանների, նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության զորքերը տարբեր ճակատամարտերում ջախջախում են նրան: 1231 թ. Ամիդի մոտ պատերազմին նա սպանվում է (**Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 131-132: Տե՛ս նաև ՀԺՊ, հ. 3, էջ 604-605):

59 ՀՄՀ, հ. 1, էջ 408:

60 Մոնղոլները փաստորեն ճանաչել էին նրանց ժառանգական իրավունքը: Մոնղոլական տիրապետության ժամանակ իբրև Անիում և Շիրակում իշխողներ՝ հիշվում են Չաքարեի որդի Շահնշահ Ա (մհ. 1261 թ.), նրա որդիներն ու թոռները: Վերջիններից Անիում հիշվում են Շահնշահ Բ (մհ. 1320 թ.), Վահրամը և Չազանը (**Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 291-292): 1350 թ. Անիի արաբեկ է հիշվում հայ իշխան Շահնշահ Գ Չաքարյանը, որը նույն տարում զրկվում է իր բոլոր տիրույթներից (ՀԺՊ, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 18):

61 1256 թ. մոնղոլ Մանգու խանի եղբայր Հուլավու խանը (1256-1265) հարձակվում է Իրանի վրա և հնազանդեցնում տեղի իշխաններին, որով սկիզբ է դնում Հուլավյան մոնղոլ-իրանական պետությանը: Այն կոչվում է նաև Իլխանություն անունով: Հուլավուին հաջորդում է Աբադա խանը (1265-1282), ապա վերջինիս եղբայր Թագուդարը (1282-1284), որը Իլխաններից առաջինն էր, որ իսլամություն է ընդունում և կոչվում Ահմադ: Նրան մահապատժի է ենթարկում Աբադայի որդի Արդունը (1284-1291) և տիրանում իլխանությանը, ապա նրան հաջորդում են եղբայրը՝ Քեյդաթուն խանը (1291-1295), Բայդունը, Ղազանը (1295-1304), Ուջեյթունը, Աբու-Սայիդը: Վերջինիս մահից հետո՝ 1335 թ., սկսվում է պետության քայքայման ժամանակաշրջանը, որը վերջնականապես վերանում է 1344 թ. (ՀԺՊ, հ. 3, էջ 628, 632, 634. 636-637, 640-641, 644):

62 ՀԺՊ, հ. 4, էջ 16-17:

63 **Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 332, 334:

64 Կարա-Կոյունլուները թուրքմեն վաչկատուն ռազմիկ ցեղախումբ է: 14-րդ դ. տարածվել են Մեծ Հայքի կենտրոնական և հարավային նահանգներում, Ատրպատականում: 1378 թ. Կարա-Մուհամմադը Ալաշկերտում ստեղծել է ինքնուրույն ամիրայություն: Նրա որդին Կարա-Յուսուֆը իրեն է ենթարկել Հայաստանը և Ատրպատականը: Թուրք՝ Իսքանդարը, ձգտելով ստեղծել կենտրոնացված պետություն, փորձել է ստանալ հայերի օժանդակությունը, իրեն հռչակել է «շահ-ի Արման» (թագավոր հայոց)՝ պետական և զինվորական բարձր պաշտոններ տալով հայ իլխաններին (ՀՄՀ հ. 5, էջ 298-299):

65 ՀԺՊ, հ. 4, էջ 56: Տե՛ս նաև ՀՄՀ, հ. 1, էջ 224:

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Աշոտ Հակոբյան

1915 թ.-ից ի վեր Արևմտյան Հայաստանում հայկական հուշարձանների ոչնչացմանը զուգընթաց՝ թուրքական իշխանությունները, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, վերջին տարիներին սկսել են վերականգնել մի շարք հայկական հուշարձաններ:

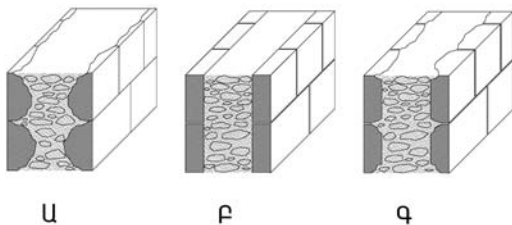
Վերականգնվում են աշխարհիկ կառույցներ՝ ամրոցներ, կամուրջներ, դղյակներ, հիմնականում կատարվում են հնագիտական հուշարձանների՝ պեղումներով ուղեկցվող ուսումնասիրություններ:

2005-2007 թթ. վերականգնվել է Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցին, 2007 թ.՝ նորոգվել Կարսի Առաքելոց եկեղեցին:

Պեղումները կատարվում են բավականաչափ մաքուր և խնամքով, որից հետո հիմնականում կատարվում է ամրակայում: Ինչ վերաբերում է գտածոների ուսումնասիրությանը, ապա հրապարակած նյութերը հիմք են տալիս նշելու, որ դրանք ներկայացնելու ժամանակ բացակայում է գիտական անաշատությունը:

Դրական է, անշուշտ, որ վերականգնելով ապահովում են հուշարձանի երկարակեցությունը, սակայն հաճախ վերականգնողական կամ նորոգչական աշխատանքներն իրականացվում են առանց գիտական հիմնավորումների և ցածր որակով:

Դրվատելի է, որ դրանք կատարվում են կրաշաղախով, բայց չտիրապետելով հայկական ավանդական սրբատաշ միդիա շարվածքի¹ շինարվեստին՝ ճիշտ չի իրականացվում քարերի շարումը (զծագիր Ա. ավանդական միդիա շարը):

1 Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության ավանդական միդիա շարվածքում երեսապատի քարի արտաքին մակերեսը հարթ մշակում ունի, իսկ հետնամասի ուռուցիկ անմշակ մակերեսն ապահովում է քարի և կրաշաղախի առավելագույն մակերեսով կպչողունակությունը, միացումը: Քարաշարն իրականացվում է միջանց վրա սոսկ շուրթի փոքր մակերեսի հպումով նստած, իսկ կարերի արանքներում՝ առանց շաղախի գոյության: Այդպիսով կրաշաղախ միջուկը դառնում է պատի հիմնական զանգվածը:

Մինչդեռ թուրք վերականգնողները շարվածքը հիմնականում իրականացնում են ժամանակակից քարհանքերում կանոնավոր կտրված, ներսից և դրսից հարթ մշակված քարերով (զծագիր Բ) կամ երբեմն քարի ներսի մակերեսի եզրերը փոքր-ինչ տաշելով՝ փորձում են մնանակել հին շարվածքին (զծագիր Գ): Վերջին երկու տարբերակները սոսկ հին շարվածքի արտաքին մնանակումներն են, չունեն հին շարվածքին բնորոշ առավելությունները: Դրանք, ըստ էության, պարզ երեսապատման տարբերակ են, քանի որ քարերը նվազագույն մակերեսով են միանում շաղախին և փոխանակ հենվելու շաղախին՝ ծանրանում են միմյանց վրա, որի պատճառով տարիների ընթացքում շաղախից պոկվում և թափվում են:

Ավերված մասերը նոր քարերով լրացնելիս սովորաբար չեն օգտագործում հին շարվածքին համահունչ գույնի և տեսակի քարեր, որը և չի համապատասխանում վերականգնման պահանջներին:

Երբեմն կատարվում են գիտականորեն չիմնավորված վերականգնումներ, օրինակ՝ Անիի պարիսպների աշտարակները, Պարոնի պալատը, Կարսի Առաքելոց եկեղեցին: Ստորև ներկայացնում ենք պեղված և վերականգնված մի շարք հուշարձաններ:

Ա. Հայկաբերդ (այժմ՝ Չավուշթեփե), գտնվում է Մեծ Հայքի Հայոց Չոր գավառի Աստվածաշեն (այժմ՝ Չավուշթեփե) գյուղի արևելյան եզրին:

Պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված սեպագիր ամենահին արձանագրության համաձայն՝ բերդը կառուցել է Ուրարտուի թագավոր Սարդուր Բ-ն (Ք. ա. 764-735 թթ.): Սկսած 1961 թ.-ից՝ ամեն տարի Հայկաբերդում ընթանում են հնագիտական պեղումներ, որոնց արդյունքների մասին տպագրվել են մի շարք հոդվածներ և աշխատություններ²:

Պեղումների արդյունքում բացվել են միջնաբերդի պարիսպները, տաճարները, պալատական և օժանդակ կառույցները: Մակայն այստեղ ոչ մի ամրակայում (կոնսերվացում) չի կատարվել, որի պատճառով պատերի վերին շարքերը, երկար տարիներ մնալով բաց երկնքի տակ, գտնվում են շարունակական քայքայման մեջ և մինչև իսկ ենթակա են հատվածական փլուզման:

2 Օրինակ՝ American Journal of Archaeology («Ամերիկյան հնագիտական հանդես»): Anatolian Studies, Çavuştepe, Afif Erzen, Ankara, 1988 և այլն:

Բ. Անճալի քերդ. գտնվում է Մեծ Հայքի Վան-Տոսպ գավառում՝ Անճալ (այժմ՝ Յունակլը) գյուղի մոտ: Բերդում կատարվել են պեղումներ, որոնք դեռ չարունակվում են: Բացվել են արտաքին պարսպապատը, օժանդակ կառույցներ: Պեղումների որակը գոհացուցիչ է:

Գ. Անիի նորահայտ մատուռ-տապանատներ. 2004 թ. կատարված պեղումների ընթացքում Մայր տաճարի արևելյան որմին գրեթե կից բացվել է հյու-

ԱՆԻ. Մայր տաճարի արևելյան կողմում բացված մատուռ-տապանատունը պեղումների պահին (2004 թ.) և գանձախուզության հետևանքով ավերվելուց հետո (2007 թ.)

սիս-հարավ ուղղությամբ ձգվող միմյանց կից մատուռ-տապանատների շարք, որոնցից մեկի ներսում կային հոգևորականների արձանագիր տապանաքարեր:

2007 թ. արդեն այդ տապանաքարերը տակնուվրա էին արված, հանգուցյալների ոսկորները՝ հանված ու դուրս բափված: Գանձախուզության նպատակով տեղի ունեցած վանդալական գործողություններն ակնհայտորեն արդյունք են քաղաքատեղի-թանգարանի պահպանության համար պետության կողմից կարգված պահակների թողովության կամ ուղղակի նրանց մասնակցության³:

3 Քանի որ քաղաքատեղին ունի թանգարանի կարգավիճակ (մուտքը թույլատրվում է տոմսով մինչև երեկոյան ժամը 6-ը), ուստի ըստ էության ավերածությունը տեղի է ունեցել թանգարանի մեջ և մնացել անհետևանք: Վստահ ենք, որ նման անտարբերություն չէր տիրի, եթե վնասը պատճառված լիներ Անիի եզակի մահմեդական հուշարձանի՝ Մանուշեի միմարեթին...

Քաղաքի տարածքում՝ գլխավոր փողոցին կից, պեղումներով բացված բնակարաններն ու օժանդակ կառույցներն ամրակայված են, որի շնորհիվ պահպանվում են հուշարձանները քայքայումից, սակայն դրանք, հակառակ Բագրատունյաց շրջանի բնակելի և առևտրական նշանակության կառույցներ լինելուն, թուրքերը ներկայացնում են որպես սելջուկյան:

Դ. Անիի Պարոնի պալատ. վերականգնվել է ողջ պալատական համալիրը: Առանց գիտական հիմ-

ԱՆԻ. Պարոնի պալատի տեսքը հարավ-արևելքից նախքան վերականգնումը և «վերականգնումից» հետո

նավորման՝ շարվել-լրացվել են ավերված պատերը, որոնք բարձրացվել են գրեթե մի մակարդակի, որի արդյունքում նախնական տեսքից հիմնավոր շեղում է կատարվել:

Ներսում դռները վերականգնել են հնին անհամապատասխան, ավելի բարձր: Շքամուտքի գունավոր աստղաձև շարվածքն իրականացվել է համաչափ կտրված քարերով, իսկ պալատի ներսում գտնվող դեկորատիվ կամարի վերնամասը՝ անհամաչափ քարերով: Շքամուտքի կամարը վերականգնվել է շեղումով, իսկ շքամուտքի ձախ ավերված պատը շարվել է ամբողջ բարձրությամբ, առանց բացվածքների: Չառիթափ լանջի թաղակապ նկուղային հարկի արտաքին քանդված պատն ամբողջությամբ շարվել է, որի մեջ առաջին հարկում բացվել են աստիճանական դասավորված, իսկ երկրորդ հարկում մի մակարդակի վրա հորինվել են փոքրիկ ուղղանկյուն լուսամուտների շարքեր: Այդ ճակատի եզրին բացվել է նեղ ու փոքրիկ դուռ: Այս ամենն իրականացվել է առանց գիտական հիմնա-

ԱՆԻ. Պարոնի պալատի տեսքը հարավից նախքան վերականգնումը և «վերականգնումից» հետո

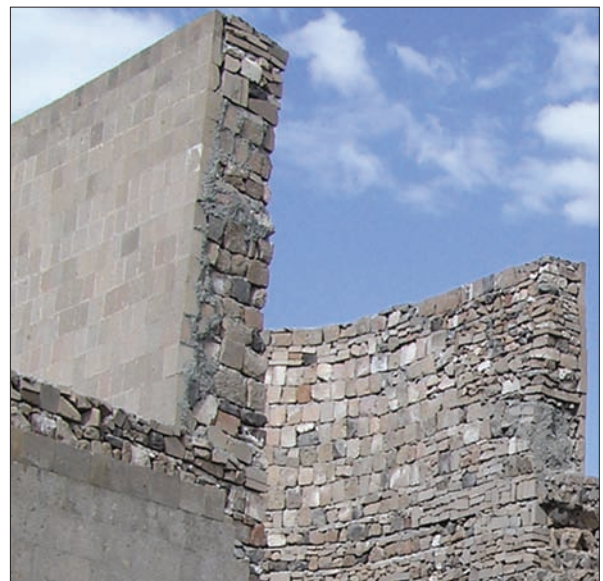
ԱՆԻ. զինանշանը Ի դարասկզբին և «վերականգնումից» հետո

վորումների և անհարազատ է միջնադարյան ճարտարապետությանը:

Ե. Անիի պարիսպներ. վերականգնվել են քանդված հատվածներն առերևույթ կարծես հնին համահունչ, սակայն նկատելի են կոպիտ սխալներ: Այսպես, գլխավոր դարպասին (Ավագ դռանը) կից պարսպին զետեղված է Անիի խորհրդանիշ-զինանշանը: Ըստ հայտնի հին լուսանկարների՝ այն ուներ հետևյալ պատկերը. սև և նարնջագույն տուֆ քարերի գունային խաղով պատկերված էր խաչ,

որը շրջանակի մեջ առնված առյուծի պատկերաքանդակով զինանշանի հովանին էր (այլ խոսքով խաչը քաղաքի պահապանն էր), իսկ զինանշանի աջ և ձախ կողմերում 2-ական լուսամուտներ էին:

Նախքան նորոգությունը պահպանվել էին միայն առյուծի պատկերաքանդակը և շրջանակի

ԱՆԻ. Ավագ դռանը հարող աշտարակները վերականգնումից առաջ և հետո, հատված «վերականգնված» աշտարակից

ստորին կեսը: Վերականգնումից հետո պատկերա-
քանդակն ամփոփվել է պարզ ուղղանկյուն շրջա-
նակի ներքո, իսկ պարսպապատը շարվել է առանց
խաչաքանդակի և լուսամուտների:

Գլխավոր մուտքի աջ կիսակործան աշտարակը
ձախակողմում գտնվող համանման աշտարակի
նմանությամբ ամբողջացվել է արտաքուստ սրբա-
տաշ շարվածքով, իսկ ներքուստ սրբատաշի փո-
խարեն շարվել է կոպտատաշ քարերով:

Չ. Քարերդի (Քայրուրդ) ամրոց. ամբողջու-
թյամբ վերականգնվել են բերդապարիսպները:
Մուգ գույնի քարից շարված հին պարիսպները

ՍՊԵՐ. հատվածներ բերդամիջի մասնակի «վերականգնված» եկե-
ղեցուց

Ը. Մելկիայի բերդ. գտնվում է Կիլիկիայում:
Պարսպի աշտարակների քայքայված հին քարերը
փոխարինվել են նորերով: Հիմնականում վերա-
կանգնվել են աշտարակները:

ԲԱԲԵՐԳ. հատվածներ «վերականգնված» բերդապարիսպներից

շարվել-լրացվել են բաց գույնի բարակ երեսապա-
տի քարերով: Վերականգնված պարսպապատն
արդեն տեղացիներն այլանդակել են ներկագիր
խզրզանքներով: Երևույթը՝ եկեղեցիների պատերը
մակագրություններով փչացնելը, ցավոք, այսօր մեզ
մոտ էլ է տարածված:

Է. Մպերի բերդամիջի եկեղեցի. տեղի է ունեցել
մասնակի վերականգնում ակնբախ սխավներով:
Մեծ չափի մուգ գույնի քարերով սրբատաշ հին
շարվածքը լրացվել է կրկնակի ավելի նեղ, բաց
գույնի քարերով, որոնց կարերի միջև առկա չար-
դարացված տարածությունը ծածկվել է անփութո-
րեն իրականացված սվաղով: Արդյունքում խախտ-
վել է եկեղեցու քարաշարքերի իրական մասշտաբը,
և աղճատվել է արտաքին տեսքը:

ՍԵԼԵՎԿԻԱ. բերդի վերականգնված աշտարակներից մեկը. հատված-
ներ «վերականգնված» բերդապարիսպներից

Թ. Կոռնիկոսի բերդ. գտնվում է Կիլիկիայում: Բաղկացած է երկու առանձին ամրոցներից, որոնք գտնվում են ծովափին և հանդիպակաց կղզու վրա: Կղզու ամրոցը մաքրվել է վայրի բուսականությունից և ամբողջությամբ պեղվել: Արդյունքում բերդամիջի եկեղեցուն կից հայտնաբերվել են խճանկար հատակով հռոմեական շրջանի կառույցի հիմքեր, որոնց ժամանակավոր պահպանության համար գործածվել է մոմլաթ: Պարիսպների քայքայված արտաքին և ներքին մակերեսները մասնակի վերա-

կանգնվել են երեսապատի բարակ քարերի նոր շարքերով:

Ծովափին գտնվող ամրոցում նույն ձևով են վերականգնել մուտքին հարող հատվածը և ծովահայաց կամարի վերնամասը:

Ճ. Անամուրի բերդ. գտնվում է Կիլիկիայում: Վերականգնվել են բերդի մուտքերը, որոնցից մեկի վերնամասն ամբողջացվել է ոչ թե քարով, այլ սվաղի շերտով: Մուտքի բարավորին գտնվող քարի շրջանակի վերևի հատվածը, փոխանակ Անիի գի-

ԿՈՌՆԻԿՈՍ. ԲԵՐԴԻ ԱՐԽԵՆՅԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿԸՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՈՒՄԻՑ ԳՐԱԶԵ և ԿԵՏՈՒ

ԱՆԱՄՈՒՐ. ԲԵՐԴԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԵՏՔԸ և մուտքի բարավորը «վերականգնումից» հետո

մանշանի ձևն այստեղ ևս անհրաժեշտաբար կրկնելու, լրացվել է որևէ կերպ չհիմնավորված հնգանիստ սվարտով:

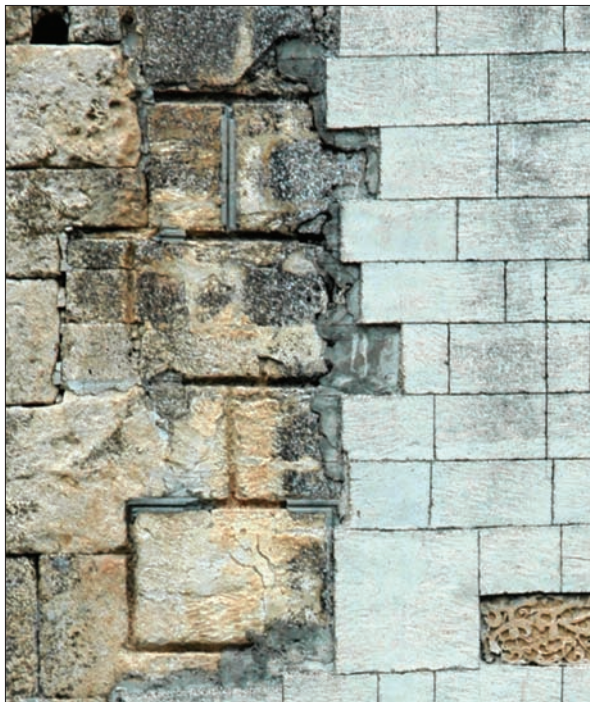
ԺԱ. Տիգրանակերտի (այժմ՝ Միլվան) բերդ. վերականգնվել է բերդի մի աշտարակը, որի ձախ անկյունը լրացվել է հնակերպ ելուստավոր, սակայն դարձյալ բարակ երեսապատի քարերով:

ԺԲ. Մալաթիայի կամուրջ. գտնվում է Դիարբեքիրի գավառի Մալաթի գյուղի մոտ: Միաթռիչք կամրջի երկու խելերի որմերը սվաղել են: Զարի

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՑ. հատված բերդի «վերականգնված» պարսպից

շարվածքի նմանություն ստեղծելու նպատակով սվաղի վրա խազեր են քաշվել: Մվաղելիս հարթեցման խողովակները տեղադրելու ժամանակ հին

ՄԱԼԱԲԱՐԵ. «վերականգնված» կամրջի ընդհանուր տեսքը և հատված

քարերի արտաքին մակերեսը վնասվել է նոր փորվածքների պատճառով:

ԺԳ. Ադանայի բազմաթիջ կամուրջ. խնամքով վերականգնվել է կամրջի վերնամասը: Անցուղու հենապատերի մեջ տեղադրվել են քարե ջրհոր-

ԱԴԱՆԱ. վերականգնված կամրջի ընդհանուր տեսքը և հատված

դաններ, որոնք այսօր էլ ապահովում են շահագործվող կամրջի անցուղու ջրահեռացումը:

ԺԴ. Ադանայի բնակելի տներ. մինչև Մեծ եղեռնը հայերի կառուցած հին տներն Ադանայում աղ-

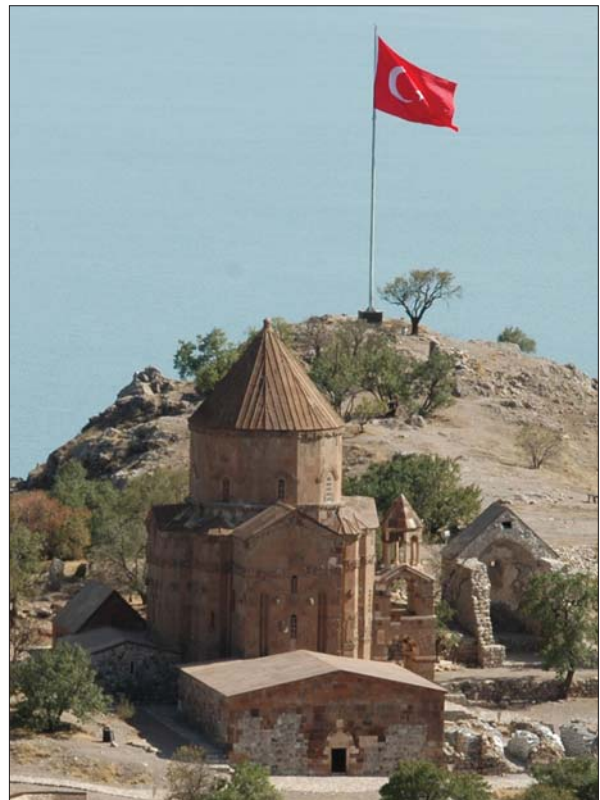
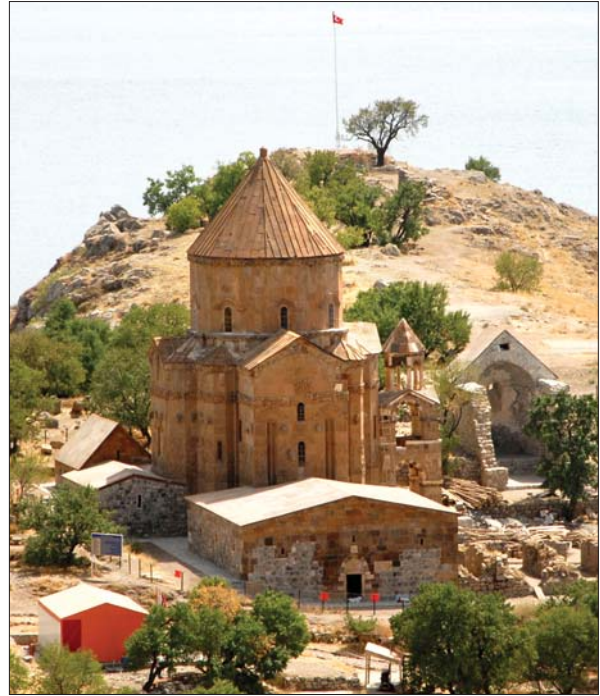

ԱԴԱՆԱ. վերականգնված բնակելի տուն

յուսաշեն էին: Դրանք այժմ վերականգնվում են առանց պահպանելու նախնական տեսքն ու առանձնահատկությունները: Չնափոխվում են տների քիվերը, պատշգամբների թեք հենարանները (պարզ փայտե հենարանները փոխարինվում են ձևավոր հենարաններով): Այս ձևով այլափոխվում է արտաքին տեսքը:

ԺԵ. Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցի. 2005 թ. Թուրքիայի վարչապետի և մշակույթի նախարարության որոշմամբ սկսվում են Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու վերականգնման աշխատանքները (վերականգնող կազմակերպությունը՝ Kartalkaya proje İnşaat Sanayi ve Tic. Ltd. Şti. ve Er):

Վերականգնման աշխատանքների ողջ ընթացքին մասնակից պոլսահայ ճարտարապետ Չաքարիա Միրդանօղլուն նշել է. «Նախքան նորոգությունը որոշվեց, որ ոչ մի նորամուծություն չի արվելու, այլ եկեղեցին պահպանվելու է ինչպես որ էր: Վերնամասի կտորված ծածկասալերը փոխարինվել են նորերով, վերնամասը մաքրվել է բույսերից: Ծակա-

տի ճեղքերը փակվել են շաղախով, որը պատրաստվել է եկեղեցու քարը փոշու վերածելով և հիդրոլիկ կրաշաղախի հետ շաղախ պատրաստելով: Ծակատներում գտնվող հրաշալի քանդակներին ձեռք չի տրվել, և դրանք մնացել են այնպես, ինչպես կային՝ ամբողջացնելով կտորված և պակաս կտորներով: Վերջում եկեղեցին լվացվել է բարձր ճնշմամբ մաքուր ջրով: Մաքրության համար ոչ մի տեսակի քիմիական նյութ կամ գել, ավազ կամ

ԱՂԹԱՄԱՐ. Սբ. Խաչ վանքի տեսքը վերականգնման ընթացքում և հետո. ակնառու է հին դրոշմ անհարկի վիթխարի նոր դրոշով փոխարինելը

սանրի նման գործիքներ չեն օգտագործվել: Սալահատակների ամբողջական քարերը թողնվել են իրենց տեղերում, իսկ դատարկ մնացած մասերն ամբողջացվել են տարբեր գույնի բնական քարերով: Եկեղեցու որմնանկարները շատ վատ վիճակում էին՝ կտոր-կտոր եղած, մայր պատից բաժանված և տեղ-տեղ ոչնչացված: Տարբեր տեղերից

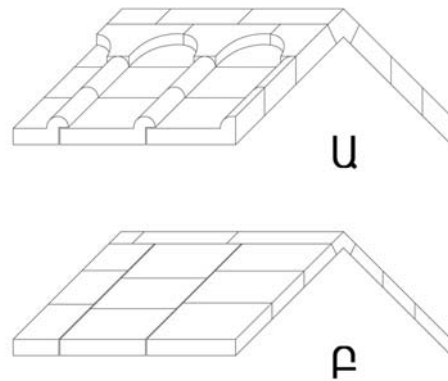

ԱՂԹԱՍԱՐ. Սբ. Խաչ վանքի հյուսիսարևելյան անկյան մոտ գտնվող մատուռը. հատված գլանաձև վերջույթներով ատամնաշար հին ծածկասալերից և մատուռի տանիքը հարթ սալերով երեսապատումից հետո

վերցված որմնանկարների մնուշներն ուղարկվել են լաբորատոր տարրալուծման, որից հետո որոշվել է «բուժման» եղանակը: Նախ «բուժումը» փորձվել է փոքր եզրերի վրա: Դրական արդյունքից հետո այն կատարվել է բոլոր մակերեսներում: Որմնանկարների պատի հետ միացած մասերն ուժեղացնելու նպատակով սրսկվել է հատուկ նյութ, իսկ դրանց մակերեսը՝ մաքրվել: Ներկված կապույտ ներկը և բոլոր կեղտերը մաքրվել են: Եկեղեցու շուրջը կատարված պեղումներից հայտնաբերվել են վանական համալիրի խոհանոցը, ճաշարանը, աշխատանքի և հանգստյան սենյակները, դպրոցը, կառավարչական շենքերը և պահեստները»⁴:

Սբ. Խաչ եկեղեցուն հյուսիս-արևելքից կից մատուռի պահպանված լուսանկարից հստակ երևում է, որ նախկինում շինությունը ծածկված է եղել ատամնավոր ծածկասալերով: Դրանցից մինչև 20-րդ դարի սկզբները պահպանվել էին վերին շարքերը, որոնք և բավարար հիմք կարող էին ծառայել հուշարձանն իր նախնական հորինվածքով վերականգնելու համար: Մակայն փոխարենը հանրապի նախապատվությունը տրվել է ուշ ժամանակներում մի կերպ և պարզագույն եղանակով իրականացված նորոգության կերպին: Ըստ էության, նորոգության, այլ ոչ վերականգնման սկզբունքին հետևելով, մույն սխալը գործվել է նաև եկեղեցու լանջերի որոշ հատվածներում: Այդ պատճառով հուշարձանը չի վերագտել կառուցման ժամանակին հարիր կերպարը և արտացոլում է կառուցումից գրեթե հազար տարի անց իրականացված, սահմանափակ միջոցներով խեղճ ու աղքատիկ նորոգության մոտեցումը:

Ինչ վերաբերում է հյուսիսային մատուռի ավագանի խորշին, ապա այն, հակառակ իր նախնական նշանակության, ներկայումս վերածվել է մոնավառության վայրի:

Գավթի հողածածկը փոխարինվել է քարե հարթ ծածկասալերով, որի տակ կատարվել է ջրամեկուսացում փաթեթային ջրամեկուսիչ շերտով:

Եկեղեցու արևմտյան ճակատի լուսամուտի ներքևում 1980-ական թվականներին միտումնավոր ջարդած խաչաքանդակի (պատկերաքանդակը խորհրդանշում է խաչի համբարձման տեսարանը) պակասող մասը լրացվել է մշակված քարի կտորով:

Հարավային արսիդի երկրորդ հարկի քարե քանդակազարդ բազրիքը, որն ավերվել էր նախքան նորոգությունը, փոխարինվել է մետաղյա ձողերին ամրացված ապակեպատ հենապատով:

Որմնանկարները խնամքով մաքրվել են կեղտից և հետագայի հավելում կապույտ ներկից, որոնց տակից բացվել են վառ գույներով պահպանված հին որմնանկարները, որոնք էլ ամրակայվել են:

Սբ. Խաչ եկեղեցուց հարավ-արևելք գտնվող Սբ. Ստեփանոս մատուռը մասնակի է վերականգնվել: Տանիքը պատվել է հարթ ծածկասալերով: Մակայն հյուսիսային և հարավային ճակատներում՝ քիվագոտու տակ, շարվել է բարակ երեսապատի քարերի երկու շարք:

Պեղվել-բացվել են եկեղեցու հարավում գտնվող բազմակազարան շինության, կաթողիկոսարանի և

4 The Gate, sayı 77, Eylül 2006: Zakarya Mildanoğlu: sayfa: 28-30.

այլ կառույցների պատերի ստորին շարքերը, որոնց պահպանման նպատակով պատերին երկու կողմերից կցվել են իրար վրա դարաված ավազով լի սպիտակ պարկեր: Պահպանության խնդրի մնանօրինակ լուծումն իր նպատակին կարող է ծառայել խիստ սահմանափակ ժամանակահատվածի համար, քանի որ պարկերի՝ անխուսափելիորեն քայքայվելուց հետո ավազը կկեղտոտի տարածքը: Բացի այդ՝ սպիտակ պարկերի շարքերը հակազեղագիտական տպավորություն են թողնում:

Ի դեպ, 2006 թ. կղզու եզրին տեղադրված թուրքական փոքրիկ դրոշը հուշարձանախմբի վերականգնման ավարտին փոխարինվել է անհամեմատ ավելի բարձր ու մեծ դրոշով, որն անհարկի մրցում է համալիրի հետ:

ԺՁ. Կարսի Առաքելոց եկեղեցի (1998 թ.-ից վերածվել է Գմբեթ անվամբ մզկիթի). եկեղեցու վերականգնումը սկսվել է 2007 թ. հուլիսին, որը նախատեսված էր ավարտել նույն թվականի դեկտեմբերին: Աշխատանքները կատարել է «Դամարջը Ինշասաթ» (Damarci İnşaat) շինարարական կազմա-

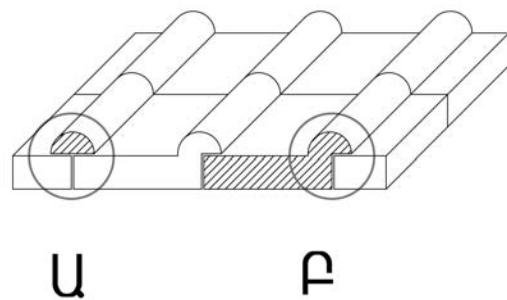

կերպությունը «Քուրշաթ Գենչ» (Kürşat Genç) կազմակերպության վերահսկողությամբ:

Տանիքը մաքրվել է խոտերից, վերականգնվել են ծածկասալերի քայքայված հատվածները: Թույլ է տրվել կոպիտ սխալ. գմբեթի վեղարից բացի՝ տաշվել-հարթեցվել են եկեղեցու մնացած մասերի հին ատամնավոր ծածկասալերի՝ մասամբ քայքայված կիսազլանաձև ելուստները: Դրանք փոխարինվել են առանձին քարերից նոր մշակված երկար ելուստներով, որոնք էլ, առերևույթ մնանվելով հին միակտոր ծածկասալերին, իրականում շա-

ԿԱՐՍ. Առաքելոց եկեղեցին «վերականգնումից» առաջ և ընթացքում

ԿԱՐՍ. Առաքելոց եկեղեցու ծածկասալերը, ա. «վերականգնած» տարբերակը, բ. ինչպես պետք է վերականգնվել

ղախով ամրացվել են հնի տեղում: Արդյունքում նորահնար ծածկասալերը գուրկ են ջրապահպանիչ նշանակությունից և ունեն սոսկ դեկորատիվ բնույթ:

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել, որ Թուրքիայում սկիզբ է առել հայկական հուշարձանները վերականգնելու միանշանակ ողջունելի շարժում,

որի շնորհիվ կանխվում է հուշարձանների հետագա քայքայումը: Սակայն միևնույն ժամանակ հայկական միջնադարյան ճարտարապետության կառուցողական սկզբունքներին անհաղորդ լինելու հետևանքով վերականգնողական աշխատանքներն իրականացվում են մասնագիտական սխալներով:

Ելնելով պատմական հուշարձանները հնարավորինս անթերի վերականգնված տեսնելու և այդ կերպ սերունդներին ժառանգելու նախանձախնդրությունից՝ գտնում ենք, որ այս բնագավառում խիստ շահեկան կարող է լինել հայ և քուրք վերականգնողների մասնագիտական համագործակցությունը:

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԵՐԿՈՒ ԾԱԾԿԱԳԻՐ ՌՇՏՈՒՆԻՔԻՑ

Էմմա Արրահամյան

Գրության ծածկագիր տեսակն ունի վաղեմի պատմություն և առկա է աշխարհի գրեթե բոլոր գրավոր լեզուներում:

Հայ իրականության մեջ դարեր շարունակ կիրառվել են ծածկագրման մի շարք եղանակներ, որոնք բնութագրվում են որպես ասելիքը գրավոր հաղորդելու այլընտրանքային ձևեր:

Մեզանում ծածկագրերն ավելի հաճախ հանդիպում են ձեռագրերում: Մինչդեռ քարի վրա այդպիսիք ասկավաղեպ են:

Քարի վրա արձանագրված ցարդ գիտությանը հայտնի հնագույն ծածկագիրը վերաբերում է է դարի 30-ական թվականներին: Այն գտնվում է Ավանի տաճարի արևելյան ճակատին և վերաբերում է Եզր կաթողիկոսին: Երկլեզվյան է՝ հայերեն և հունարեն: Ծածկագրության կիրառված տեսակը փոխարինագիրն է¹:

Հաջորդը Սյունիքի Արծվանիկ գյուղից 1 կմ արևմուտք գտնվող եկեղեցու ներսում Ժ-ԺԱ դարերին բնորոշ մի խաչքարի թիկունքին փորագրված ծածկագիրն է, որտեղ միանգամից օգտագործված է գաղտնագրման վեց տեսակ՝ սյունակետագիր, կետագիր, փոխարինագիր, գումարգիր, աջից ձախ և երկբանալի (աջից ձախ և եղբայրգիր)²:

2006 թ. Վասպուրականի Ռշտունիք գավառի երկու տարբեր հնավայրերում հայտնաբերվեց ցայժմ պատմությանն անհայտ միանգամից երկու նոր ծածկագիր հուշարձան, երկուսն էլ փորագրված խաչքարերի վրա: Դրանցից մեկը գտնվում է Շատվան հինավուրց գյուղի՝ տակնուվրա արված գերեզմանոցում³, երկրորդը՝ Վանա լճի հարավային ափից ոչ հեռու՝ Գանձակ գյուղին մերձ Սբ. Թովմաս վանքի գերեզմանոցում:

Առաջինը ներկայացնենք Սբ. Թովմաս վանքի գերեզմանոցում (ծ. մ. 1936 մ) գտնվող խաչքարը (պահպանվել է ստորին հատվածը, չափերը՝ 58 x 44 սմ), որը կերտվել է կապտավուն կարծր ավազաքարից և ունի անկանոն եզրագիծ: Հորինվածքի

ՌՇՏՈՒՆԻՔ (ԳՅԱՎԱՇ) ԳԱՎԱՌ, ԳԱՆՁԱԿ ԳՅՈՒՂ. Սբ. Թովմաս վանքը և սյունակետագիր ծածկագրով խաչքար վանքի գերեզմանոցում

¹ Դաֆադարյան Կ. Գ., Ավանի երկլեզվյան արձանագրությունը, Երևան, 1945: Տե՛ս նաև նույնի՝ Երևան. միջնադարյան հուշարձաններ, Երևան, 1975, էջ 190-192:

² Արրահամյան Ա. Գ., Շահինյան Ա. Ն., Արծվանիկի հայերեն նորահայտ ծածկագիրը և նրա վերծանությունը, «ՊԲՀ», 1975, № 3, 113-125: Տե՛ս նաև Արրահամյան Ա. Գ., Հայկական ծածկագրություն, Երևան, 1978, էջ 180-189:

³ Հարկ է նշել, որ երբեմնի գերեզմանոցի խաչքարերի մի մասի պահպանման պատճառը դրանք որպես ոչխարների և աղ տալու սեղան գործածելն էր:

կենտրոնում ոճավորված կենաց ծառից սկիզբ առնող հիմնախաչն է՝ ներառված մանրանկարչության մեջ խորան անվանվող սյունակետագիր մեջ: Վերջինիս սյունների մեջ քանդակված են ավելի փոքր ու պարզ մեկական խաչեր ևս: Խոյակներին

ՈՇՏՈՒՆԻՔ (ԳՅԱՎԱՆ) ԳԱՎԱՌ, ՇԱՏՎԱՆ ԳՅՈՒՂ. գերեզմանոց

պատկերված են քառատերև գույգ ծաղկազարդեր: Երկտող արձանագրությունը փորագրված է եղել հիմնախաչի թևերի միջև (պահպանվել է միայն երկրորդ տողը) և խաչքարի ստորին մասում: Վերջինս սյունակետազիր ծածկազիր է:

Այստեղ 1-4 ուղղահայաց գծերը ցույց են տալիս այբուբենի թվային համակարգի միավորները, տասնավորները, հարյուրավորները և հազարավորները, իսկ աջ կողքին առկա կետիկները՝ հնչյունի հերթական համարները:

|||: |. |||: |. ||: |||:
Ս ա ր գ ի ս

Ամբողջական վերձանությունն է.
... / Յ(հուր)ս Զ(րիստո)ս, | Սարգիս:

Ըստ ոճական և գեղարվեստական առանձնահատկությունների, ինչպես նաև տարածաշրջանի այլ խաչքարերի հետ համեմատական ուսումնասիրության՝ խաչքարը կարելի է թվագրել ԺԴ-ԺԵ դարերով:

Ծածկազիր երկրորդ հուշարձանը գտնվում է Ռշտունյաց Շատվան գյուղի ավերված գերեզմանոցում (ծ. մ. 1926 մ), որտեղ միջնադարյան տեղահան և մեծ մասամբ կտորատված շուրջ երկու տասնյակ խաչքարերի թվում գտնվեց մեկը՝ կերտված կապտավուն բազալտից (պահպանվել է խաչքարի ստորին կեսը, չափերը՝ 120 սմ բարձրություն և 130 սմ լայնություն):

Խաչքարը հարդարված է կենաց ծառից սկիզբ առնող հիմնախաչով, որի երկու կողմերում պատկերված են շրջանակներով ներփակված գեղաքանդակ բուսական վարդյակներին հենված մեկական համանման փոքր խաչեր: Նույնառճ ավելի փոքր ևս մի խաչ էլ քանդակված է հիմնախաչի ստորին թևի աջ կողմում: Հորինվածքը երիզում են երկու կողմերից բուսազարդ խոյակներով զարդարված և խորանանման կամարով միացած գույգ սյուները:

Երկտող արձանագրությունը գետեղված է հիմնախաչի թևերի միջակայքում (2 տող), իսկ եռատող ծածկազրությունը ստորին մասում (2 տող) է և ձախ եզրին (1 տող)՝ յուրաքանչյուրը փորագրված ծածկազրման մի եղանակով:

Առաջին տողը ծածկազրված է մեզ արդեն ծանոթ սյունակետազիր եղանակով:

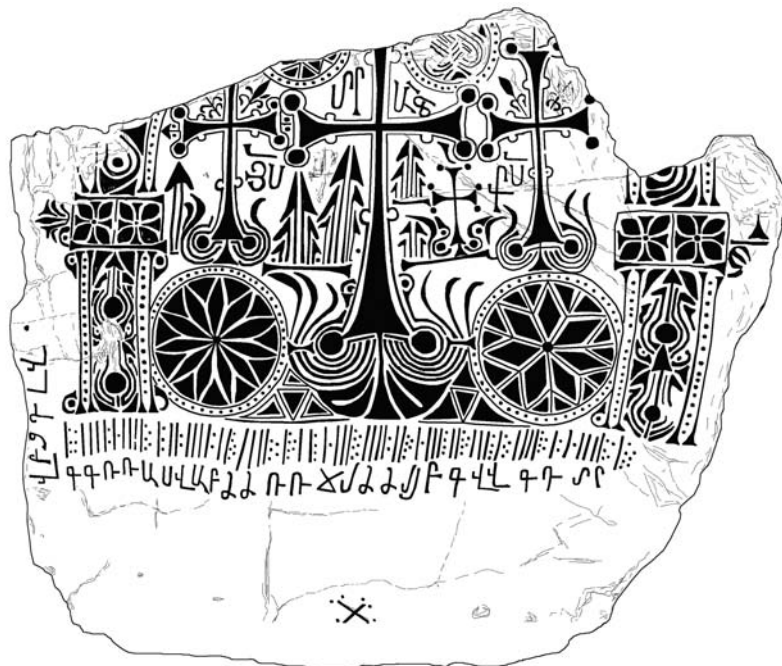
||: |||: |. |||: |: ||: |||: ||: |||: |: ||: |. |||: |||:
գ Ս ա ր գ ի ս կ ր գ խ ա չ ս

||: |. |||: ||: |||: |: |||: |: |. |||: |: |
կ ա ն կ ն ք ց ք ա ր է

Ծածկազիր վերձանությանը հարկ է հավելել նաև սղված կամ չփորագրված մի քանի տառերը, որով կստանանք հետևյալը.

ՉՍարգիս կր(աւնաւոր) զիսաչս կանկնեց(ի), քարէ(խասս):

Հաջորդ ծածկազրությունը ևս 1 տողով փորագրված է գունարգիր եղանակով: Գոյություն ունի գունարգիր ծածկազրության վերձանության մի քանի բանալի: Այստեղ գործածված է գունարման գործողությունը, այսինքն՝ գաղտնագրված մեկ տառի թվական արժեքը կազմում է երկու տառի գումարը (այսպես, օրինակ՝ «ԳԳ»-ն (3+3) հավասար է «Ձ» տառին (6), բացառություն է կազմում միայն «Ա» տառը, որն օգտագործված է իր հնչյունական արժեքով:

ԳԳՈՌԱՍՎԱԲԺԺՈՌՆՄԺԺՍՅԲԳՎՎԳԴՏԲ
 Գ Ս ա ր գ ի ս յ ի շ Ե ց Է ք

Երրորդ տողը ծածկագրված է եղբայրգիր եղանակով, այսինքն՝ յուրաքանչյուր տառ փոխարինում է իր նախորդին:

Վ Բ Յ Դ Լ Վ
 Ս ա ր գ ի ս

Ամբողջական արձանագրությունն է.

$S(t)$ ը $U(ստուա)ծ / Յ(խու)ս Զ(րիստո)ս, / զՍարգիս կր(աւնատր) գխաչս կանկնեց(ի), բարէ(խաւս), / զՍարգիս յիշեցէք, / Սարգիս:$

Ամփոփելով նշենք, որ ներկայացված ծածկագիր արձանագրություններ պարունակող գույգ խաչքարերը գեղարվեստական և ոճական առանձնահատկությունների առումով ոչ միայն ունեն ակնառու ընդհանրություններ, այլև ներկայանում են որպես ԺԴ-ԺԵ դարերում կերտված վասպուրականյան խաչքարագործական յուրօրինակ դպրոցի հատկանշական նմուշներ:

Ինչ վերաբերում է երկու խաչքարերի վրա միևնույն՝ Սարգիս անձնանվան հիշատակությանը, հաշվի առնելով նաև հնավայրերի՝ միմյանց բավականաչափ մոտ գտնվելու հանգամանքը, կարծում ենք, որ խաչքարերը կերտվել են նույն անձի՝ ոչտունեցի Սարգիս կրոնավորի հիշատակին:

ԾԱՌԱՔԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Մամվել Կարապետյան

Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Գաբեղյանք գավառի Կեչրոր բերդաքաղաքից 5 կմ հարավ-արևելք (մինչև 1920 թ.՝ Կարսի մարզի Կաղզվան գավառում, այժմ՝ Կարսի իլ, Կաղիզմանի իլչեսի, Քյոթեկի բուջաղ), նախկինում Պրուտ, այժմ Չուքուր-այվա վերանվանված 40 տուն քուրդ բնակիչ ունեցող գյուղից 1,2 կմ արևմուտք՝ ձորակի ձախ կողմով ձգվող հարավահայաց ժայռապարի հողմահար և քայքայված հարավահայաց կողմում՝ ծովի մակերևույթից 1949 մ բարձրության վրա (աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ N 40°14' 51.69", E 42°54' 49.07"), պահպանվել է միմյանց հետ հաղորդակցվող կամ առանձին մուտքերով մեկ եկեղեցուց և առնվազն վեց մատուռներից և հարակից այլ շինություններից բաղկացած վանական վիմափոր համալիր:

Հակառակ իր հույժ հետաքրքրական կառուցվածքին և վիմազիր ընդարձակ արձանագրությունների առկայությանը (արձանագրություններում հիշվում են Ժ դարի պատմական հայտնի դեմքեր)՝ վանքը մինչև վերջին տարիներս երբևէ չի արժանացել ոչ միայն մասնագետների, այլ նաև տեղագիր հեղինակների ուշադրությանը: Այս իմաստով բավական է նշել, որ վանքի գոյության մասին տարօրինակ կերպով հիշատակություն չունի նույնիսկ Կարսի թեմի առաջնորդ Կյուրեղ Մրապյանը, ով 1878 թ. կազմել էր ողջ Կարսի մարզի բնակավայրերն ու հնավայրերը ներկայացնող բավական ընդարձակ մի տեղեկագիր, որտեղ գրանցվել էին Կեչրորից հարավ գտնվող ավելի աննշան հուշարձաններ¹:

Միայն 1999 թվականին, ի դեմս շոտլանդացի հետազոտող Սթիվեն Սիմի, հնավայրն ունենում է իր առաջին մասնագետ այցելուն: Նա լուսանկարում և սխեմատիկ չափագրում է վանքի հատակագիծը²:

Այնուհետև հնավայր է այցելում ճապոնացի երկրաշարժագետ Շիրո Սասանոն: Նրա՝ տեղում կատարած մի քանի լուսանկարները փոքրիկ ու-

սումնասիրության հետ հրատարակվում են 2009 թ.³:

Մրանով օտարագրի երկու հեղինակները, ըստ էության, միմյանցից անկախ հայտնագործում և գիտական շրջանակներին առաջին անգամ իրազեկում են նորահայտ վիմափոր վանքի գոյության մասին, սակայն չկարողանալով պարզել հնավայրի պատմական անունը՝ վանքը կոչում են մերձակա, ներկայումս քրդարնակ գյուղի անունով:

Ելնելով հուշարձանախումբն ավելի հանգամանալից ուսումնասիրելու կարևորությունից՝ 2008 թ. հնավայրը ներառվում է ՀՃՈՒԻ կազմակերպության գիտարշավի ուղեծրի շրջանակներում (աշխատանքները շարունակվում են նաև 2010 թ.), որի արդյունքում պարզվում է հետևյալը:

Նախ վանքի պահպանված միակ եկեղեցու արևմտյան և հյուսիսային որմերին առկա վիմազիր արձանագրությունները պարզում են վանքի՝ Ժ դարում կառուցված լինելու հանգամանքը, իսկ սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունն էլ հստակեցնում է, որ խնդրո առարկա նորահայտ վիմափոր հուշարձանախումբը միջնադարյան աղբյուրներում վկայված, սակայն տեղադրությամբ ցարդ անհայտ մնացած Ծառաքարի վանքն է:

Ստորև ներկայացնում ենք նորահայտ վանքը Ծառաքարի հետ նույնացնելու հիմքերն և ապացույցները:

Հայտնի է, որ Ծառաքարը միջնադարյան Հայաստանի մեծահամբավ վանական այն համալիրներից էր, որը դարեր անց կորցրել էր իր նախկին փառքն ու նշանակությունը և մոռացության էր մատնվել այն աստիճան, որ արդեն մեր օրերում անորոշության թմբիքում էր հայտնվել նաև վանքի տեղադրության հարցը:

Ճիշտ է, դեռևս ԺԹ դարի վերջերին Ղ. Ալիշանը սկզբնաղբյուրներից քաղած տեղեկությունների հիման վրա արդեն բավականաչափ որոշակի մատնանշել էր վանքի հնարավոր տեղադրության սահմանները. «...Ծառաքար ի բանից պատմչացն և վկայութեամբ աշխարհագրին յիշեցելոյ, յայտնի լինել մերձ Կեչրոր, յամրագոյն ուրեք վայրի լեռնակողմանն. նախ շինեալ վիմափոր վանք...»⁴, որին հետևել էր գրեթե նույնը կրկնած Ս. Էփրիկյանը.

1 Օրինակ՝ «Կեչվանի հարավակողմ, 1/2 ժամ հեռավորությամբ, ձորի մը մեջ Քիլիսե քիոյի ավերակներու մեջ կիսափուլ վանք մի կա, որո անուն նույնպես չգիտցվիր» (**Մրապեան Կ.**, Ստորագրութիւն Կարսի շրջակայ գիտօրէից և վանօրէից, ԲՀԱ, 1970, № 2, էջ 92):

2 Սթիվեն Սիմի ուսումնասիրական ճամփորդությունը հովանավորված էր ՀՃՈՒԻ (RAA) կազմակերպության կողմից, ուստի նյութերը պահվում են կազմակերպության ֆայնանսված դիվանում:

3 Historical architecture of Eastern Anatolia in the middle age, under the prospect on interactive building-techniques. edited by Shiro Sasano & Sasano Seminar, Yokohama, 2009, էջ 127-128:

4 **Ալիշան Ղ.**, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 47:

«Այրարատայ Գաբեղէնք գաւառի մէջ Կէշրորի մօտ կը կարծուի ըլլալ երբեմն այս անուամբ վանք մը և գիւղ»⁵: Ավելի ուշ, սակայն, վանքի տեղադրության խնդրում եղած հստակությունն էլ ավելի էր խճողվել, քանի որ առաջ էր քաշվել վանքի՝ Անիի մոտերքում գտնված լինելու հնարավոր տարբերակը ևս⁶, իսկ հայտնի բառարանում նշվել է. «...ըստ ոմանց՝ Գաբեղյանք գավառում, հավանաբար Կէշրոր ավանի մոտ, ըստ այլոց՝ Շիրակ գավառում, Անիի մոտ...»⁷:

Առկա անորոշությունը ցրելու խնդրում մեծ նպաստ է բերում 1656 թ. ստեղծված Աշխարհացույցի հիշատակարանը, որտեղ նշված է. «...գաւառն Գաբեղենից և բերդն Կապուտ, որ կոչի Արտագերեից, անդ է և Կէշրար քաղաքն և Ծառաքարի վիմափորի վանքն, ուր կա գերեզման Կէշառեցի Խաչատուր վարդապետին...»⁸:

Սույն վկայությունը միանգամից պարզում է հույժ կարևոր երկու խնդիր. նախ որ Ծառաքարի վանքը վիմափոր էր և երկրորդ, ըստ ամենայնի, գտնվում էր Կէշրոր քաղաքից ոչ հեռու:

Ինչ վերաբերում է ԺԳ-ԺԴ դարերում ապրած տաղերգու և կրթական գործիչ Խաչատուր Կէշառեցու⁹ գերեզմանի՝ Ծառաքարի վանքում գտնվելու հիշատակությանը, ապա սա անուղակի կերպով օգնում է հավելյալ մի վկայությամբ ևս համոզվելու, որ Ծառաքարի վանքն իսկապես գտնվում էր Կէշրոր բերդաքաղաքի մոտ: Խոսքը վերաբերում է Երեմիա Չելեբի Զյոմուրճյանի՝ 1691 թ. կազմած քարտեզում առկա հետևյալ հիշատակությանը. «Բասենոյ սահմանակից Կէշրոր քաղաք եւ գերեզման Խաչատուրոյ վարդապետի»¹⁰: Ճիշտ է, այս վկայության մէջ Ծառաքարի վանքի անվան ուղղակի հիշատակություն չկա, բայց 1656 թ. Աշխարհացույցի հաղորդումից արդեն հայտնի է, որ Խաչատուր Կէշառեցին հանգչում էր Ծառաքարի վանքում, իսկ ըստ Զյոմուրճյանի՝ Կէշառեցու գերեզմանը գտնվում էր Կէշրոր քաղաքի մոտ:

Նորահայտ վիմափոր վանքը Ծառաքարի հետ նույնացնելու խնդրում, կարծում ենք, գրավոր հիշատակություններից զատ, պակաս կարևոր չէ նաև տեղանվան իմաստային ստուգաբանությունը: Բանն այն է, որ յուրաքանչյուր այցելու հեշտությամբ կարող է նկատել, որ վանական համալիրի

Ծառաքարի վանքի և Պրուտ (այժմ՝ Չուքուրայվա) գյուղի տեսքը տիեզերքից

վիմափոր կառույցները կերտված են բնականից շերտավորված (նաև գունային ընդգծմամբ) լեռնային բավականին փուխր ապարների մեջ, որոնք առաջին իսկ հայացքից հիշեցնում են հատված ծառի տարիքը մատնանշող միմյանց զուգահեռ բազում օղագծերը: Հանգամանք, որն ակնբախտըն ծնունդ է տվել վանքի Ծառաքար անվանը, այսինքն՝ ծառին մնամվող քարի մեջ կերտված վանք:

Տվյալների և եզրակացության ճիշտ այս հիմքով էլ արդեն ճշտված տեղադրությամբ Ծառաքարի վանքն առաջին անգամ լուսանկարներով ներկայացրել ենք 2009 թ.¹¹ ավելի հանգամանալից ուսումնասիրությունը վերապահելով սույն հոդվածին:

Պատմություն. Ծառաքարի վանքի պատմական անցքերի լուսաբանման համար առաջին և ամենահին վկայագրերը հենց վանքում գտնվող, ցավոք, բավականաչափ քայքայված վիճակով մեզ հասած երեք վիմագրերն են: Դրանցից առաջինը գետեղված է եկեղեցու արևմտյան ճակատին: Ունի խառը գրություն: Փորագիր 11 տողերը և տառաչափերը կանոնակարգված չեն: Այն մվիրատվական բնույթի է և կրում է 952 թվականը: Վիմագրում հիշատակված են Վանանդ գավառի վերակացու Տիրանը և Ամատունյաց Մահակ եպիսկոպոսը.

ՆԱ (952). յայս | ձեռնագիր է | Տիրանոյ՝ Վան/անդա վերակացուին հայոց ... շահանշահ առի

5 Էփրիկեան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1903-905, էջ 238:
 6 Յովհաննեսեան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 641-643:
 7 Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 842-843:
 8 Թօփման Յ., Յուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 77:
 9 Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 46-47:
 10 Uluhogian G., Un antica mappa dell'Armenia. monasteri e santuari dal i al XVII secolo, Ravenna, 2000, էջ 83, 86:

11 «Հայաստան» պատկերագրող պլոն, Երևան, 2009, էջ 277-279:

Ծառաքարի վանքի ընդհանուր տեսքը հարավից

էտու | ...որոստէ յագոն :ճ: (100) ... | ի կատ(ե)-
 պ(ան)ներուն¹² ի ժամ հրի յագոն :ճ: (100) փաս ...
 հուրիացի վանս | :ճ: (100) փաս` Կարուց ի սուրբ
 Գիրգորի ... | ...վասն իմո ... վասն իմ հոգոյ ... ով |
 այս գրոյս հակառակա նգովեալ եղիցի յա(ստուծոյ)
 եւ տ(եառ)ն Տիրանո եւ տ(եառ)ն Սահակա Ամ(ա)-
 տունեաց եպիսկոպոս[ա] | ...Յակոբ եւ յա(ստու-
 ծոյ) եւ կատարիչ հր(ա)մանացս աւ(ր)հն(եալ) եղի-
 ցի | որ այս [գրոյ]ս հակառակա ի Յ եւ ԺԸ (318)-ի
 նգովեալ լիցի բաժին ընդ սատանի է¹³:

Նույն եկեղեցու հյուսիսային որմին նույնպիսի գրչությամբ և դարձյալ կիսաեղծ դրության մեջ մեզ է հասել 17 խառնիխուռն տողով փորագրված, նույնպես Ժ դարից ավանդված ևս մեկ ընդարձակ նվիրատվական բնույթի արձանագրություն: Վիմագրում առանցքային կարևորություն ունի Վանանդի կամ Կարսի թագավորության հիմնադիր Մուշեղի¹⁴ անվան հիշատակությունը.

... | ...աւթրի... | ...կարս... | ...սուրբ Գրիգոր հրաման ... յամենայն | ...քառ... | ...ձեռագիր | ... | աղոյ յա-

ւելու: Յանուն ա(ստուծոյ) կամա եղեւ յամենա... |
 ...Մուշեղա հայոց թագաւորի ետու ... | ... եւ զջրհորն
 լերում եւ դաշտով ի ... | [վ]անքս եւս եկեղեցիքս
 հրամանով տ(եառ)ն Միրա... ...մատուցան | ... եւ ե-
 տու վասն իմ ե... |ոցս եւս խարդրի հետ իմ անցման
 :ԺԸ: (12) աւր ժամ յամենայն ... | ...ն եկեղեցիքդ, որ
 այս վճռիս ...տե ա... բաժինս ստանալ | ... ՅԺԸ
 (318) նգոված է, կատարիչ(ք) հրամանաց ... դատող
 նորա տան | ... աւրհնեալ եղիցի ... | ...քապետու-
 քի(ւ)ն...:

Նույնպես հայոց ՆԱ (952) թվականից Ծառաքարից մեզ հասած առնվազն քառատող (5-րդ տողի գոյությունը թեական է) երրորդ վիմագիրն էլ առավել վատթար վիճակում է: Նրա նշանակալի հատվածն արդեն անդարձ կորստյան է մատնվել ինչպես ժամանակի քայքայիչ ներգործության, այնպես էլ վանդալական ավերիչ ուժի՝ հավանաբար գանձախուզության հետևանքով: Նրանից ներկայումս ընթերցվում է սուսկ հետևյալը.

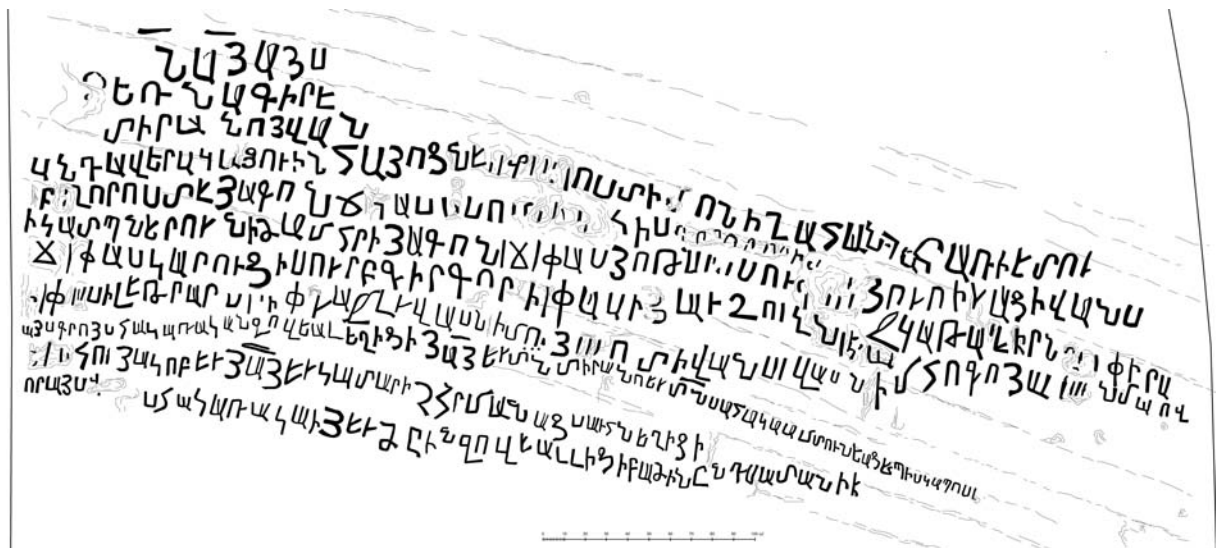
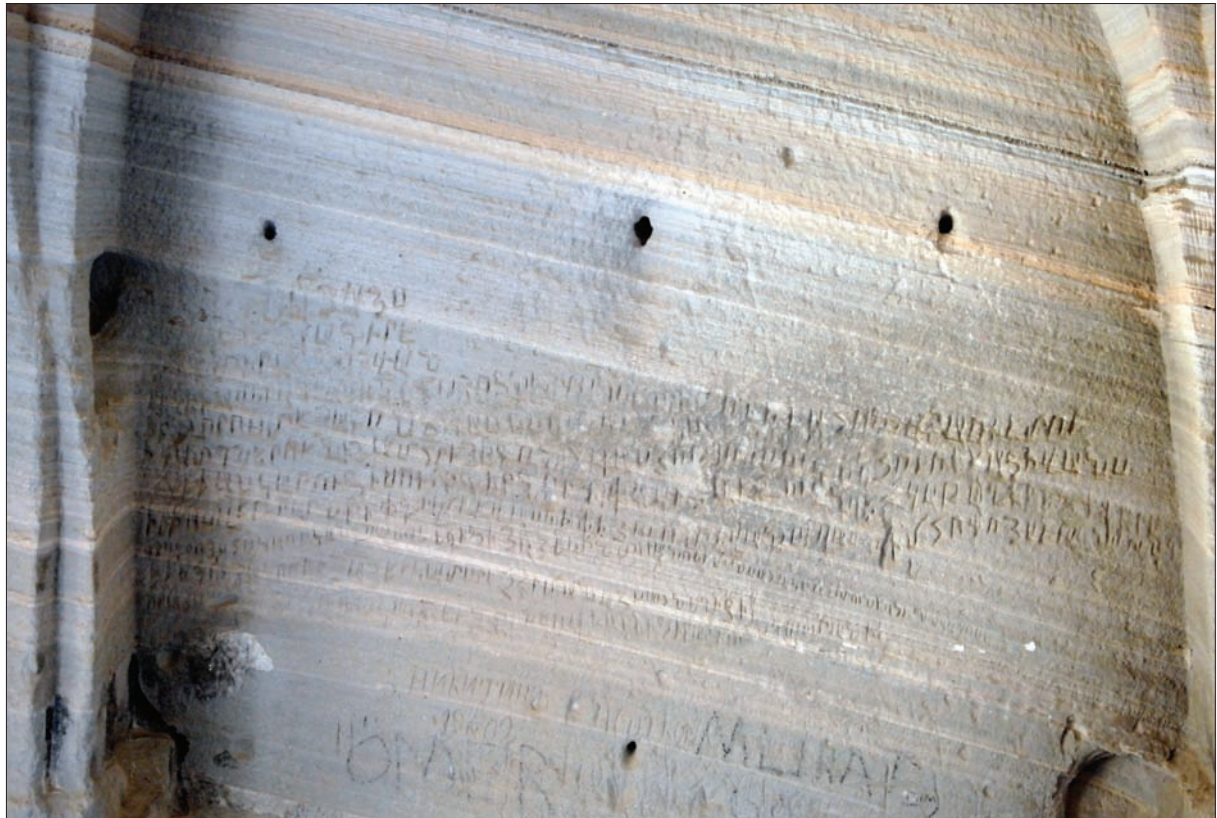
ՆԱ (952) թվականն[ւթեանս] | հայոց ...|ր Տիրան¹⁵... | պե... | ...

12 Կատեպան՝ այգեպան (տե՛ս Մախասեանց Մա., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1944, էջ 842-843):

13 Հարկ է նկատել, որ վիմագրի անվերձանելի մնացած որոշ հատվածներ թերևս ավելի ամբողջական կարելի է վերծանել, եթե այդ նպատակի համար հնարավորություն լինի տեղում ավելի շատ ժամանակ հատկացնել:

14 Մուշեղ Ա (ծն. թ. անհտ. – 984, Կարս) Կարսի թագավորու-

թյան հիմնադիրն է՝ Աբասի (928-953) որդին և Աշոտ Գ Ողորմածի եղբայրը: Թագավորել է 963 թ.-ից: Իրեն թագավոր է հռչակել, երբ Աշոտ Գ Ողորմածը թագավորության մայրաքաղաքը տեղափոխում է Անի, իսկ Մուշեղին նշանակում Կարսի և համանուն գավառի կառավարիչ: Աշոտ Գ Ողորմածը Մուշեղ Ա-ին ճանաչում է որպես իրեն ենթակա իշխանության տիրակալ:

Ծառաքարի վանքի եկեղեցու արևմտյան որմին 11 տողով փորագրված արձանագրությունը և գրչանկարը

Գրչությամբ նախորդ արձանագրություններին հարևան նվիրատվական ևս մեկ արձանագրություն էլ նշմարվում է վանքից հյուսիս-արևմուտք գտնվող խաչագարդ գմբեթարդով ավարտվող վիմափոր սրահի ներսում.

Յս. Քս. տր. ած. ող/որմի ամեն:

Վանքի տարբեր հատվածներում նկատելի են նաև ուխտավորների ձեռքով ԺԹ-Ի դարերում բողմված

առավելապես խազագիր մի քանի հակիրճ հիշատակագրություններ¹⁶, որոնց առկայությունը փաստում է ուխտավորների որոշակի շրջանակներին վանքն իբրև սրբատեղի հայտնի լինելը առնվազն մինչև թուրքերի կողմից Կարսի մարզի զավթումը 1920 թ.:

Վերը ներկայացված վիմագրերը կան ավելի ճիշտ դրանց պահպանված հատվածները թեև ուղղակիորեն որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում վանքի հիմնադրության մասին, սակայն կարծում ենք,

¹⁵ Կարելի է ենթադրել, որ վիմագրում հիշատակված Տիրանը 952 թ. վիմագրում նշված Վանանդ գավառի վերակացու Տիրանն է:

¹⁶ Օրինակ՝ Ստեփան Ջանփոլատեան, 1890: Գեղամ Պողոսեանց, 1903:

Ծառաքարի վանքի եկեղեցու հյուսիսային որմին 17 տողով փորագրված արձանագրությունը և գրչանկարը

որ դրանք փորագրվել են վանքի կառուցումից անմիջապես հետո, երբ նորաստեղծ վանքը նյութապես ապահովելու նպատակով նվիրաբերվել են հաստիքներ կալվածքներ և արտադրական միավորներ: Ինչևէ, Ծառաքարի վանքը հիմնադրված պետք է լիներ ավելի վաղ, քան 952 թ., երբ արդեն գոյություն ունեցող վանքի եկեղեցու արևմտյան որմին փորագրվել է մեզ հասած միակ թվակիր արձանագրությունը: Ժ դարի առաջին կեսով վանքի թվագրման օգտին են խոսում նաև հուշարձանախմբի հորինվածքային, ոճական-գեղարվեստական և հարդարանքի, էլ առավել վիճաբերի գրչագրական

առանձնահատկությունների ուսումնասիրության՝ ստորև տրվող արդյունքները: Ինչ վերաբերում է վանքի հիմնադրման խնդրո առթիվ նախկինում արտահայտված կարծիքներին, ապա առանց նույնիսկ ներկայացված վիճաբերին ծանոթ լինելու Ղ. Ալիշանը նշել է, որ վանքը կառուցված պետք է լիներ նախքան ԺԱ դարը. «...ոչ է յայտ երբ և յումէ. այլ յառաջ քան զԺԱ դար...»¹⁷, քանի որ արդեն 1028 թ. վանքը վերանորոգվել էր և հարմարեցվել բերդի:

17 Ալիշան Ղ., Այրարատ, էջ 47:

Ծառաքարի վանքի եկեղեցու հարավից կից նախասրահի մուտքի բարավորին պահպանված առնվազն քառատող վիճագրի (952 թ.) մնացորդները

Թեկուզ 500-ամյա ընդգրկումով, սակայն ընդհանուր առմամբ վանքի հիմնադրման հարցում ճիշտ է կողմնորոշվել նաև Շ. Սասանոն՝ նշելով. «...ժայռափոր եկեղեցիների այս համալիրը հիմնվել է ոչ ավելի վաղ, քան մոտ 9 դարը և ոչ ավելի ուշ, քան մոտ ԺԱ դարը»¹⁸:

Ծառաքարի պատմության հետագա ընթացքի վրա որոշակի լույս են սփռում նաև պատմիչների հատուկտոր վկայությունները, որոնց ժամանակագրական հաջորդականությունը ներկայացնում է հետևյալը: 1029 թ. վանքը հիշվում է Վեստ Սարգիս իշխանի՝ տեղում ծավալած շինարարական գործունեության կապակցությամբ. «Մեծապատիվ վեստն Սարգիս՝ զկնի բազում շինուածոց՝ բերդից եւ եկեղեցեաց՝ զհրաշայի վանս զԽծկօսն շինեաց. պայծառ պասկաւ զարդարեալ զսուրբ քաւարանն՝ որ ճանաչի անուն սուրբ Սարգիս: Նաեւ զԾառաքար վանքն՝ բերդ արարեալ պարսպեալ հաստահեղոյս կրով՝ բրզունս ձուլածոյս: Յորում եւ ընդ սրբոյ խորանարդ տաճարին կանգնելոյ յանուն սուրբ Գեորգայ՝ շինէ երկուս այլ յարակիցս զմբէթատրս՝ զսուրբ Յովհաննէս եւ զսուրբ Մեքենոս»¹⁹:

Շինարարական նույն աշխատանքների արձագանքը գտնում ենք նաև Մխիթար Այրիվանեցու

մոտ. «...տէր Պետրոս կաթողիկոսն²⁰: Սա շինեաց զՍուրմարի և զԾառաքար»²¹:

Կիրակոս Գանձակեցին նույնպես 1020-ական թվականների վերջերին իրականացված շինարարական աշխատանքների մասին նշել է. «Յաւուրս սորա²² մեծապատիւ Վեստն Սարգիս զկնի բազում շինուածոյ բերդից եւ եկեղեցեաց շինեաց եւ զփառաւոր վանքն զԽցկօսնսն եւ զեկեղեցին յանուն սրբոյն Սարգսի, եւ զԾառաքար վանքն բերդ արարեալ՝ պարսպեաց ամրագոյն, եւ եկեղեցիս շինեալ ի նմա փառաւորս»²³:

Հաջորդ վկայությունն առնչվում է 1178 թ., երբ Կեչրորին տիրացած թուրք Ղարաչայը նվաճում է նաև բերդի վերածած Ծառաքարի վանքը. «Ի նոյն աւուրս առաւ Ծառաքար ի գողոց հրամանաւ Ղարաչայ ամիրային Կեչրորոյ, որ վաճառեաց զնա Խզլասլանայ ընդ բազում ոսկոյ. և նա բնակեցոյց անդ արս վնասակարս որք ոչ դադարէին յարենհեղութենէ ի տուէ և ի գիշերի. մինչև զքրիստոնէայս ի խաւարային անդունդս ընկղմեալ սովով և զարշ հոտով առաջնոց մեռելոցն՝ սպանանէին. որ և հինգ

18 Shiro Sasano & Sasano Seminar, նշվ. աշխ., էջ 128:

19 Սամուէլի քահանայի Աննցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, 1893, Վաղարշապատ, էջ 106:

20 Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսը գահակալել է 1019-1058 թթ.:

21 Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 58:

22 Խոսքը Բագրատունյաց Գագիկ Ա-ին հաջորդած Հովհաննէս-Սմբատ քաղափորի մասին է (1020-1041 թթ.):

23 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, 1961, Երևան, էջ 89:

կրօնաորս անուանիս դառնակակիծ վիորք ընդ կատակս խաչանիշ հարմամբ դանակացն փողոտին»²⁴:

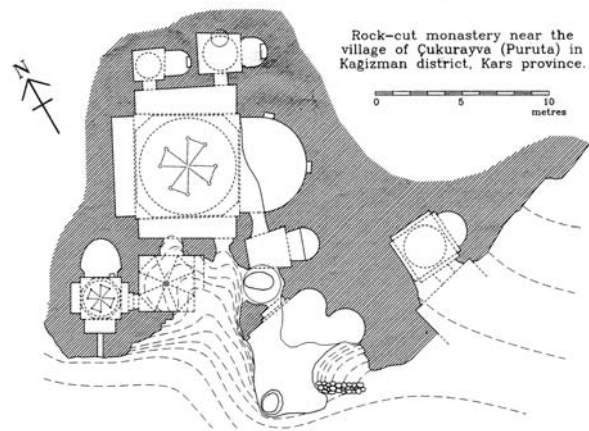
1182 թ. Ծառաքարին տիրացած Ղարաչայը կործանում է տեղում գտնվող համբավավոր Գորոզու խաչը. «Ի վեցհարիւր երեսուն և մի թուին Խաչայն որ էառ զԾառաքար, և խորտակեաց կոանա զխաչն Գորոզոյ կոչեցեալ...»²⁵:

Շատ չանցած՝ 1186 թ., Ծառաքարը վերստին ազատագրվում է անեցիների ուժերով. «Ի վեցհարիւր երեսուն և հինգ թուին առին Անեցիք զԾառաքար զհայրենիս տեառն Բարսղի»²⁶, յանխնայ կոտորելով գորս անդ, բաց ի կանանց և ի մանկանց»²⁷:

Հետագա դարերում վանքն այլևս գրավոր աղբյուրներում գրեթե չի հիշվում²⁸: Սակայն նկատի առնելով հայտնի տաղերգու և կրթական գործիչ Խաչատուր Կեչառեցու՝ Ծառաքարում հանգչելու (ԺԳ դար) հանգամանքը՝ կարելի է ենթադրել, որ ԺԳ-ԺԴ դարերում վանքը պահպանել է աշխույժ գոյընթացը: Ի դեպ, Կեչառեցու՝ վանքում գործած և ամփոփված լինելու փաստը նույնիսկ դարերի հեռավորությունից այն աստիճան է կարևորվել, որ 1691 թ. կազմված քարտեզի վրա վանքը, փոխանակ իր բուն անվամբ հիշատակվելուն, պարզապես նշվել է որպես «զերեզման Խաչատուրոյ վարդապետի»:

Ենթադրելի է, որ վանքի վերջնական ամայացումը տեղի է ունեցել 1829-1830 թթ. Կարապետ եպիսկոպոս Բագրատունու կազմակերպած տեղաբնիկ հոծ հայության տեղահանությունից և գաղթից հետո:

Ճարտարապետություն. Երբեմնի Ծառաքարի վանքից ներկա դրությամբ պահպանվել են բոլոր այն կառույցները, որոնք վիմակերտ են և, ըստ այդմ, դժվար կործանելի, իսկ մնացած այն շինությունները, որոնք կառուցված են եղել քարուկրով, ժամանակի ընթացքում համատարած և խսպառ անհետացվել են: Հենց այս պատճառով էլ ներկա

Ծառաքարի վանքի հարավարևելյան կողմից բացված մուտքը 952 թ. արձանագրության մնացորդներով հանդերձ և հատակագիծն ըստ Սթիվեն Սիմի (1999 թ.)

հուշարձանախումբն ընկալվում է որպես միայն գուտ վիմակերտ համալիր՝ բաղկացած 6 մատուռներից և օժանդակ այլ կառույցներով շրջապատված խաչածև կեղծ գմբեթավոր մեկ գլխավոր եկեղեցուց: Վերջինս 10,67 x 8,31 մ ներքին չափերով ոչ մեծ սրահ է, որն արևելյան կողմում ունի անկանոն կիսաբոլորակ եզրագծով խորան: Բեմն աղոթարահից բարձր է 1,15 մ-ով: Ծածկը պատկանում է փոքր-ինչ տձև շրջանի տեսք ունեցող կիսաբոլորակ, զագաթուն հավասարաթև խաչի քանդակով պատկանում գմբեթաղով, որը գմբեթատակ քառա-

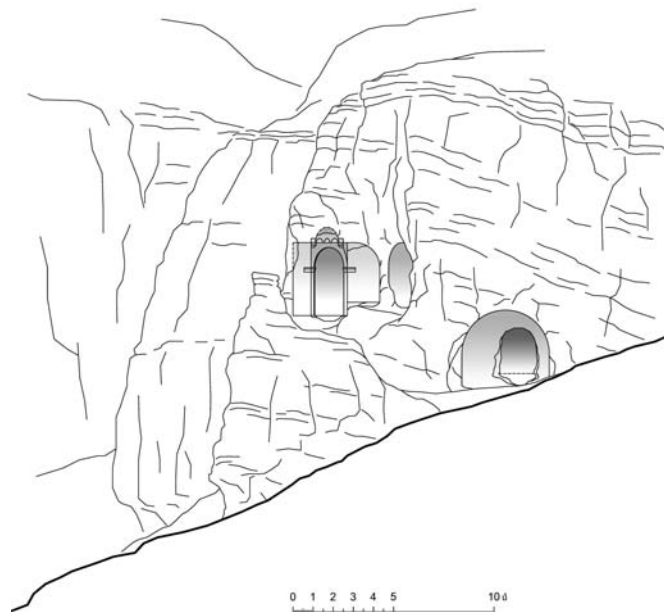
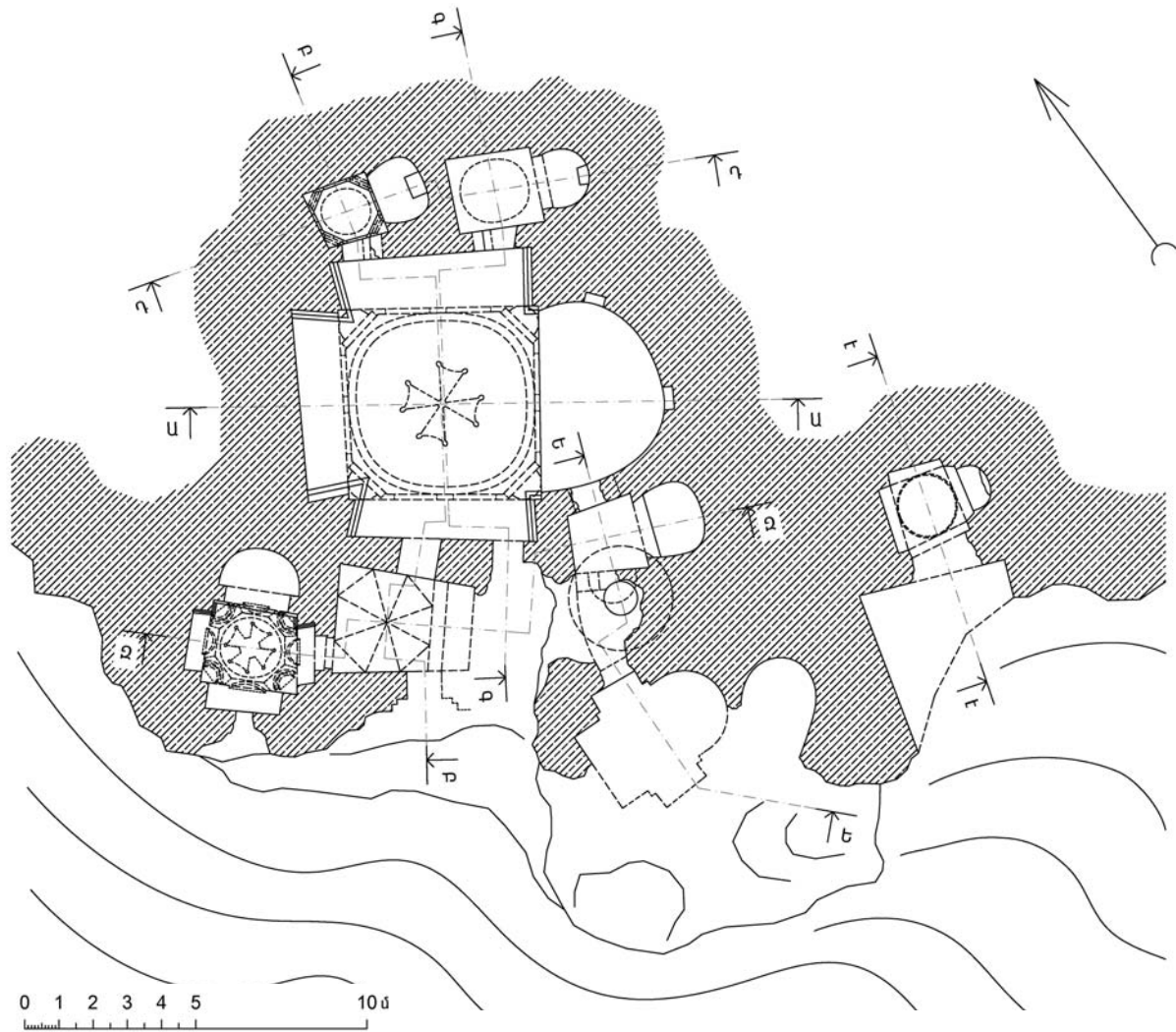
24 Հասարան պատմության վարդապետին, Վենետիկ, 1862, էջ 131:

25 Նշվ. աշխ., էջ 132:

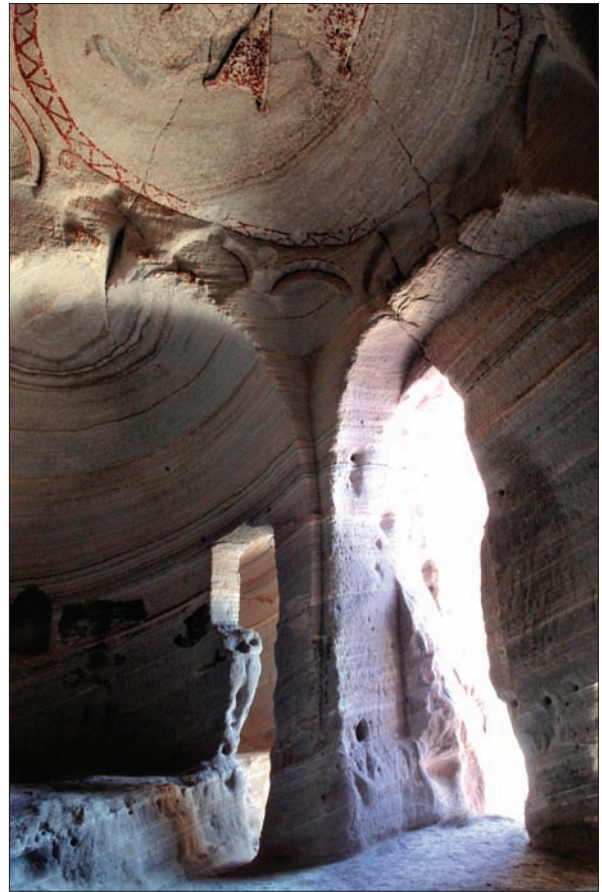
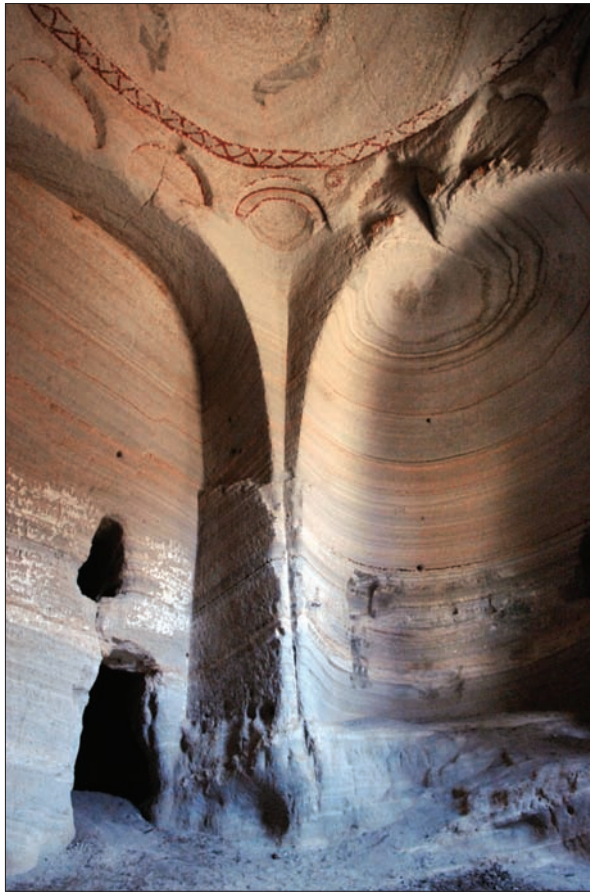
26 Անիի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսը հիշվում է 1160-1191 թթ. վիմագրերում (Աճառյան Հ., Հայոց անճանաչողների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 396): «Ծառաքար՝ Անույ Բարսեղ եպիսկոպոսին հայրենիքն էր և անոր տան սեփական ժառանգութիւն կը համարուէր» (Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 238):

27 Հասարան պատմության վարդապետին, էջ 133: Տե՛ս նաև Էփրիկեան Ս., նույն տեղում:

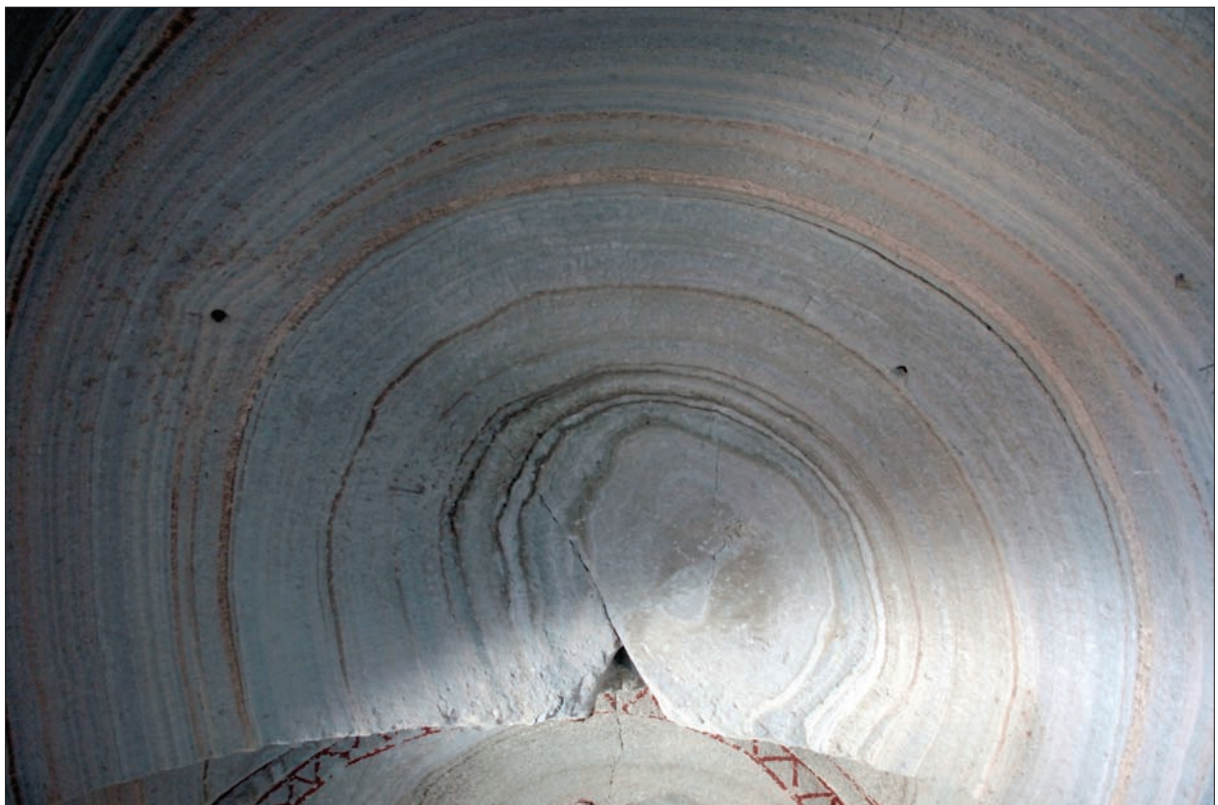
28 Վերը ներկայացված սկզբնաղբյուրային հիշատակությունների հանրագումարը ցույց է տալիս, որ թեև ոչ այնքան հարուստ, սակայն, այնուամենայնիվ, վանքի մասին առկա են պատմական որոշակի հաղորդումներ, ուստի բնավ տեղին չէ ճապոնացի հետազոտող Շ. Սասանոյի պնդումը, թե «Պուրտայի ժայռավոր եկեղեցիները չեն հիշվում ո՛չ պատմական փաստաթղթերում ո՛չ էլ այլ հեղինակների կողմից» (Shiro Sasano & Sasano Seminar, նույն տեղում):

Ծառաքարի վանքի հատակագիծը և դեպի հարավ բացվող լեռան ճակատը (չափագրությունը և գրաֆիկական մշակումը՝ ճարտ. Աշոտ Հակոբյանի, 2010 թ.)

Ծառաքարի վանքի եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի հյուսիս-արևելք, հարավ-արևելք, հարավ-արևմուտք և հյուսիս-արևմտակողմի տրոմպը

Ծառաբարի վանքի գլխավոր եկեղեցու սրահի և խորանի զմբեքարրները

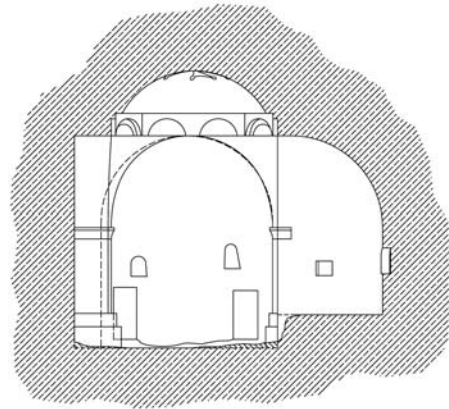
կուսուն է միացած տվյալ պարագայում, անշուշտ, սոսկ դեկորատիվ նշանակություն ունեցող չորս անկյունային տրոմպերով: Ի դեպ, ինչպես խաչաքանդակը, այնպես էլ գմբեթարդի և տրոմպերի եզրագծերը շեշտված են կարմիր ներկով:

Նկատելի է, որ ժայռագանգվածի ապարները, որոնց մեջ փորվել են վանական շինությունները, ունեն բավականին փուխր հատկություն, ուստի ինչպես դրանց կայունացման, այնպես էլ որմնանկարելու կամ արձանագրություններ փորագրելու նպատակով բարվոք է համարվել վիմակերտ որմեքը պատել սվաղի շերտով:

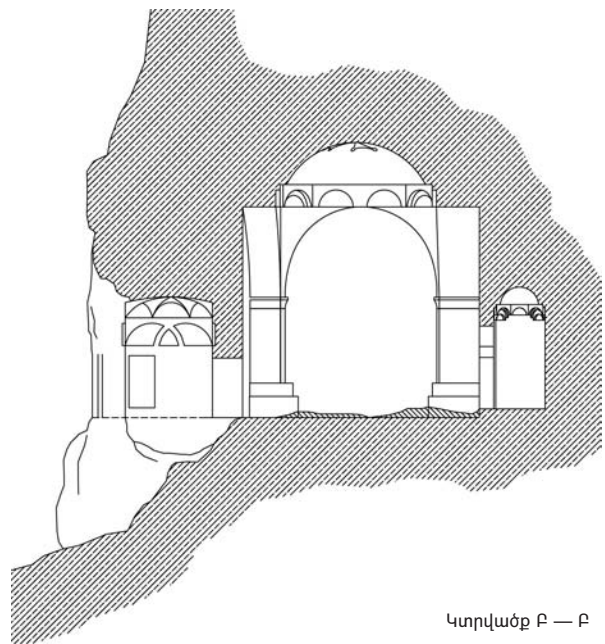
Իր մեծությամբ հաջորդ վիմակերտ շինությունը գտնվում է գլխավոր եկեղեցու հարավարևմտյան անկյան մոտ: Մատուռը գրեթե կրկնում է վերը նկարագրված եկեղեցու հորինվածքը, սակայն թե՛ չափերով է ավելի փոքր (4,78 x 3,72 մ) և թե՛ որպես քրիստոնեական պաշտամունքային կառույց՝ մանավանդ առանձնահատուկ է երկրի կողմերի նկատմամբ ունեցած դիրքով (ավանդական արևելք-արևմուտքի փոխարեն ունի հյուսիս-հարավ ձգվածություն, այսինքն՝ կիսաբոլորակ խորանը նայում է ոչ թե դեպի արևելք, այլ դեպի հյուսիս): Արևելքից բացված միակ մուտքով հաղորդակցվում է կից սրահի հետ, իսկ լուսավորությունն ապահովում է հարավից բացված միակ լուսամուտը: Մատուռը հարազատորեն կրկնում է մաս եկեղեցու հարդարանքը (ունի կարմիր ներկով պատված հավասարաթև խաչի քանդակ գմբեթատակ քառակուսուց տրոմպային անցումով իրականացված կիսաբոլորակ գմբեթարդի կենտրոնում):

Ծարտարապետական յուրօրինակ լուծում ունի մատուռի և եկեղեցու միջանկյալ հատվածում գտնվող և միաժամանակ երկուսի համար էլ նախասրահ ծառայող կառույցը (3,98 x 2,82 մ), որն առանձնապես աչքի է ընկնում որմերի վերին հատվածների հատվող կիսակամարների վրա հառնած ութանիստ ծածկով (նմանօրինակ լուծումը հանդիպում է հատկապես Թ-ՇԱ դարերի այլ հուշարձաններում ևս, ինչպես՝ Հռոմոսում և այլուր): Սրահի հատակը շարունակական քայքայման հետևանքով ներկայումս գրեթե իսպառ ավերվել է (ապարներն արագորեն հողմահարվում են և ինչպես ավագ՝ հոսում ներքև):

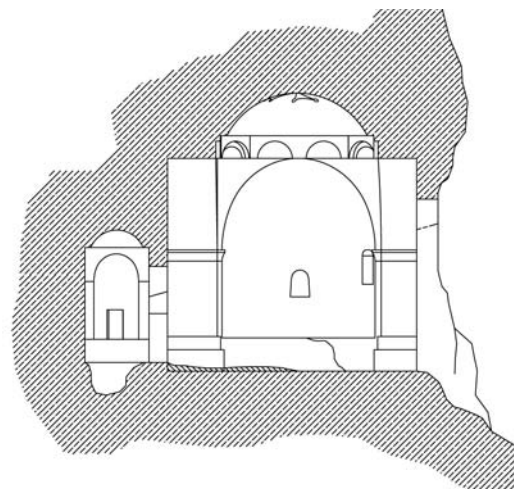
Ի դեպ, հետազոտող Շ. Սասանոն Ծառաքարի վանքի եկեղեցու և մատուռների գմբեթարդներին հավասարաթև խաչաքանդակների գոյությունը պայմանավորել է իբր Ջ դարում կապաղովկիացի հոգևորականների՝ դեպի Հայաստանի այս կողմերը տեղի ունեցած հնարավոր ներթափանցման և տեղում ծավալած գործունեության հետ և իբրև փաստարկ նշել. «Այս ենթադրությունն ավելի է հաստատվում այն հանգամանքով, որ այստեղ հայտնաբերվել է Կապաղովկիայում օգտագործված խաչի նույն ոճական առանձնահատկություն-

Կտրվածք Ա — Ա

Կտրվածք Բ — Բ

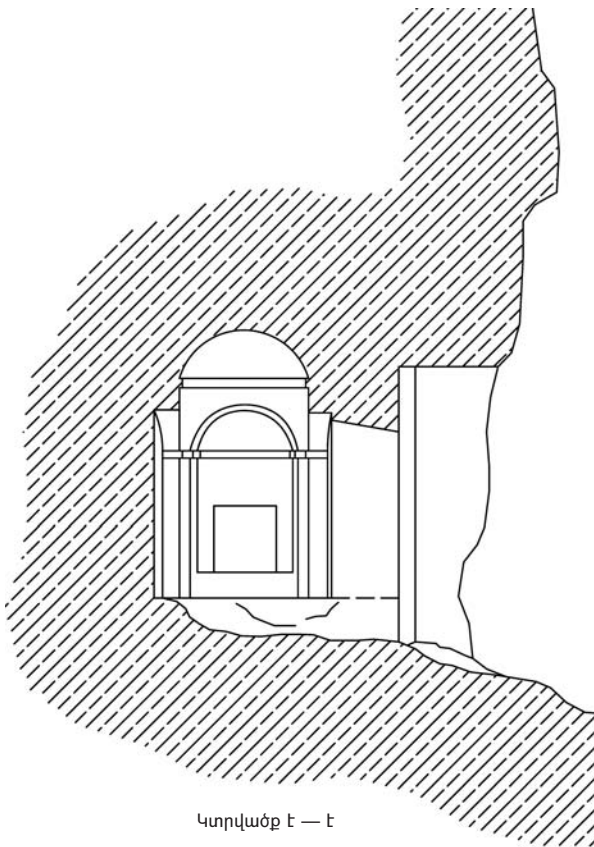
Կտրվածք Գ — Գ

Ծառաքարի վանքի եկեղեցու կտրվածքները դեպի արևելք, արևմուտք և հյուսիս (չափագրություններն ու գրաֆիկական մշակումը՝ ճարտ. Աշոտ Գևորգյանի, 2010 թ.)

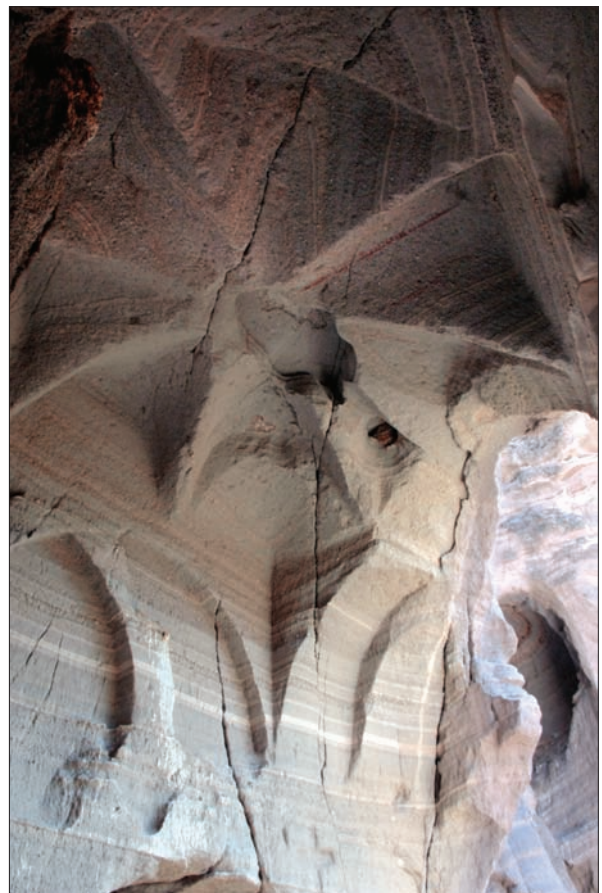
Ծառաքարի վանքի հարավարևմտյան մատուռի զմբեթարդը, ներքին տեսքը դեպի խորան (հյուսիս), հյուսիսարևմտյան տրոմպը և հարավարևմտյան որմնամույթը

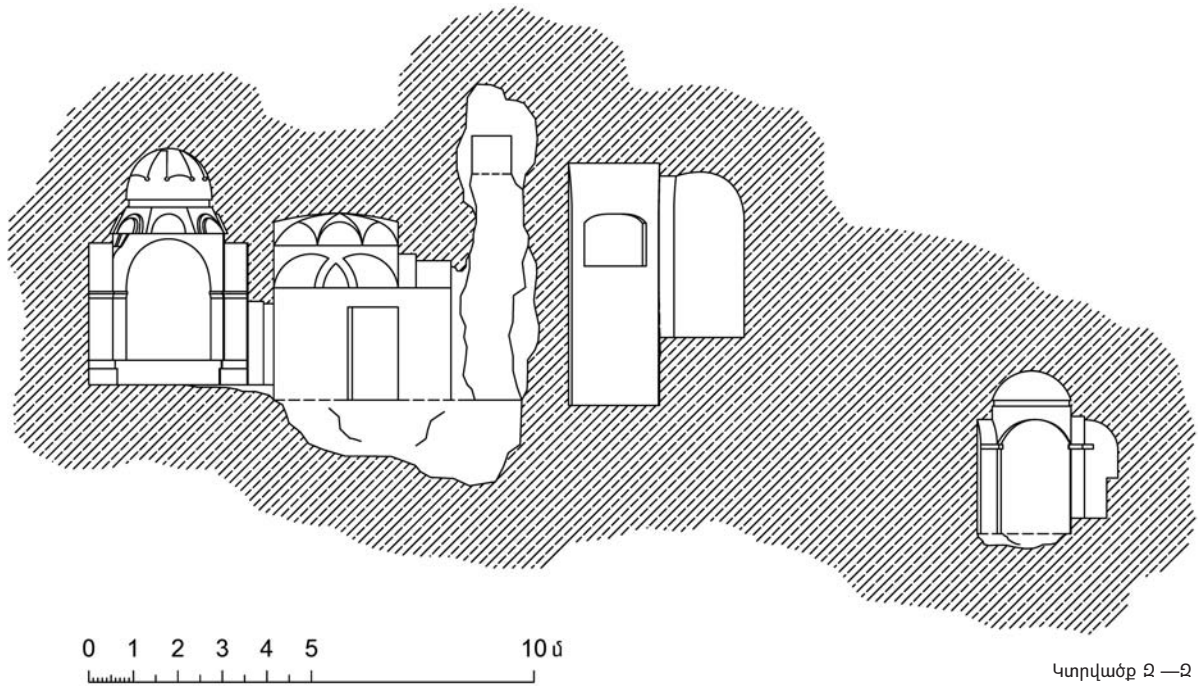
0 1 2 3մ

Տեսարաններ Ծառաքարի վանքի հարավարևմտյան մատուռից

Ծառաքարի վանքի եկեղեցու և հարավարևմտյան անկյունում գտնվող մատուռի միջև զետեղված սրահը

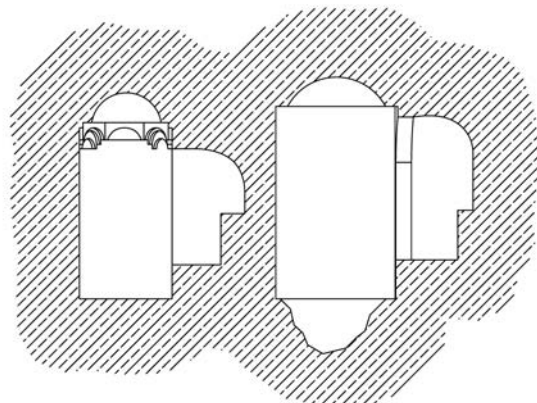
Ծառաքարի վանք. լայնական կտրվածք դեպի հյուսիս (չափագրությունը՝ ճարտ. Աշոտ Հակոբյանի, 2010 թ.)

Կտրվածք 2 — 2

ներով օժտված խաչ»²⁹: Արտահայտված կարծիքը, սակայն, գտնում ենք միանգամայն անհիմն, քանի որ հավասարաթև խաչաքանդակները լայնորեն տարածված էին Հայաստանի այլևայլ գավառներում և հանդիպում են քրիստոնեական պաշտամունքային վաղ շրջանի բազմաթիվ հուշարձաններում: Բացի այդ՝ Հայկական լեռնաշխարհում այդպիսիք երևան են եկել ոչ թե Զ դարից հետո, այլ քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոն ընդունման ժամանակից ի վեր:

Հաջորդ երկու մատուռները, որոնց կարելի է դիտարկել նաև որպես կենտրոնական կառույցի, այն է՝ եկեղեցու համար հյուսիսից բացված ավանդատների, իրենց հորինվածքով մոտ են նախորդ կառույցներին: Սրանք երկուսն էլ եկեղեցու հետ հա-

ղորդակցվում են հարավից բացված մեկական մուտքերով: Լուսավորությունն իրականացվել է նույն կողմից բացված մեկական լուսամուտների միջոցով:

Կտրվածք 7 — 7

0 1 2 3 4 5մ

29 **Shiro Sasano & Sasano Seminar**, նշվ. աշխ., էջ 128: Առհասարակ Շ. Սասանոյի աշխատությունը հարուստ է անիրագրելության հիմքով ծնված բազմաթիվ արտառոց դատողություններով կամ եզրահանգումներով: Այս շարքից է նաև Ծառաքարի առթիվ հայտնած այն տեսակետը, թե իբր երկրամասում, որտեղ գտնվում էր վանքը, «վիմափոր եկեղեցին բավականին հազվադեպ հանդիպող երևույթ է», մինչդեռ ճիշտ հակառակն է. թե՛ պաշտամունքային և թե՛ աշխարհիկ բազմաթիվ վիմափոր հուշարձաններով առանձնապես հարուստ են Հայաստանի հենց Արաքսի հովտին հարող և Ծառաքարի վանքին հարևանակից շրջանները՝ սկսած Զիվին բերդի վիմափոր կառույցներից (այդ թվում եկեղեցին) մինչև Մծնկերտ քաղաքատեղիի՝ շուրջ մեկ տասնյակ վիմափոր եկեղեցիներն ու մատուռները, մինչև անգամ Կաղզվան գավառի Զերս գյուղի վիմափոր եկեղեցին:

Անհիմն է Սասանոյի նաև այն պնդումը, թե «Պուրտայի վանական համալիրը պետք է որ ավելի վաղ հիմնադրված լինի, քան Հայաստանի Հանրապետությունում մնացած մյուս վանքերը» (նույն տեղում):

Ճարտարապետական-հորինվածքային և հարդարանքի առումով ավելի աչքի է ընկնում արևմտյան կողմի մատուռ-ավանդատունը, որն ունի 3,37 x 1,80 մ չափեր: Խորանն աղոթասրահից բարձր է 68 սմ, իսկ վիմակերտ սեղանը խորանի հատակից՝ 1,10 մ:

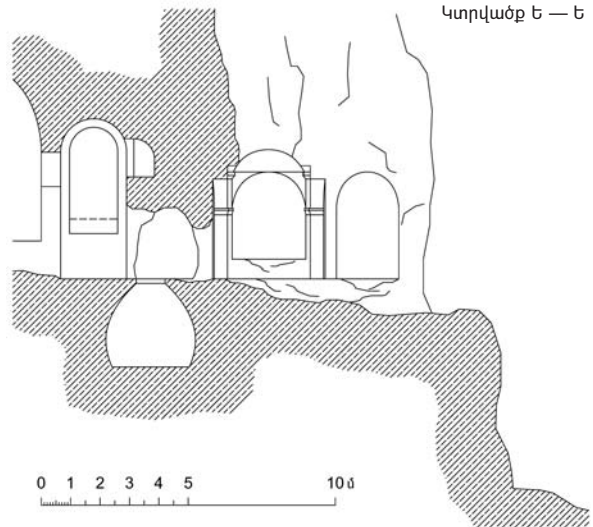
Գրեթե ամեն ինչով եկեղեցու և հարավարևմտյան մատուռի հորինվածքները կրկնող կառույցի կիսաբոլորակ գմբեթաբղն այս դեպքում ողորկ է, չունի ծավալով առանձնացած և այդ կերպ

ընդգծված խաչաքանդակ: Լուծումը տրվել է պարզեցված տարբերակով, այն է՝ գմբեթառդը զարդարվել է ներկանկար հավասարաթև պարզ խաչապատկերով:

Արևելակողմի մատուռ-ավանդատունը, ճիշտ է, նախորդի համեմատ փոքր-ինչ ավելի ընդարձակ է (4,06 x 2,21 մ), սակայն ծածկի խնդրում ունի ավելի պարզ լուծումներ, մասնավորապես գմբեթատակ քառակուսուց անցումը գմբեթառդին այստեղ իրականացված է առանց տվյալ դեպքում, անշուշտ, դե-

կորատիվ՝ տրոմպային համակարգի: Նախորդի նման այստեղ ևս վեմ սեղանը ձուլված է մայր ժայռազանգվածին: Խորանի բարձրությունը աղոթարահի մակարդակից 82 սմ է, իսկ սեղանը խորանից բարձր է 1 մ: Աղոթարահի նույնիսկ վիմակերտ հատակը ենթարկվել է գանձախուզության, որի հետևանքով ներկայումս գոյացել է մի փոս:

Ծառաքարի վանք. հատվածներ եկեղեցու հյուսիսարևելյան կողմի մատուռ-ավանդատան ներքին ծավալներից

Ծառաքարի վանքի եկեղեցու խորանից հարավ գտնվող մատուռ-ավանդատան առաստաղն ու արևմտյան որմը

Ծառաքարի վանք. կարմիր ներկանկար հավասարաթև խաչի մնացորդ սվաղի շերտի վրա

Համալիրի հաջորդ վիմակերտ հուշարձանը եկեղեցու խորանի հարավային կողմին մոտ տեղադրված մատուռն է, որը նախորդների նման ևս միաժամանակ կարելի է համարել նաև որպես եկեղեցու՝ թվով արդեն երրորդ ավանդատունը: Չափերով մոտ է նախորդ մատուռ-ավանդատներին (3,95 x 1,99 մ): Ունի հյուսիսից բացված դուռ, որը տանում է ուղակի դեպի եկեղեցու խորան, իսկ ներկայումս գրեթե իսպառ քայքայված հարավային մուտքի միջոցով ապահովվում է հաղորդակցությունը ստորգետնյա մի հոր ունեցող միջանկյալ փոքրիկ սրահով եկեղեցու կամ հարավարևմտյան մատուռի հորինվածքն ավելի փոքր չափերով կրկնած հերթական, այն է՝ մեծ մասամբ դարավոր հողմահարության հետևանքով արդեն քայքայված վեցերորդ մատուռի հետ:

Ընդհանուր հատկանիշներով նախորդ հորինվածքները կրկնում է նաև համալիրի ծայրարևելյան կողմում փոքր-ինչ առանձնակի դիրք ունեցող յոթերորդ մատուռը, որն ունի 3,16 x 2,42 մ չափերը: Վերջինս հատակագծում կիսաշրջան խորանի մեջ նույնպես ունի մայր ժայռին ձուլված սեղանի վեմ քար, իսկ աղոթասրահի վերևում՝ պարզ հորինվածքով կիսաբոլորակ գմբեթարդ, այս դեպքում առանց խաչի պատկերի: Այս մատուռը ներքուստ նույնպես սվաղված է եղել, որի խորանի կողմության մեջ պահ-

Ծառաքարի վանքի արևելյան եզրին գտնվող մատուռի խորանը

Ծառաքարի վանքի հյուսիսարևմտյան կողմում գտնվող անձավ-սրահի ներքին տեսքը և զմբեթարդը

պանվել է ԺԹ դարավերջին թողնված մի ուխտավոր այցելուի հիշատակագրություն:

Վանքի ներկայացված հիմնական կառույցներից փոքր-ինչ հեռու՝ ժայռապարի արևմտահայաց ստորոտին՝ հատակի մակարդակով բնահողին հավասար դիրքում կիսաբնական անձավի մեջ փորված է համեմատաբար մեծ, սակայն անկանոն հատակագծով մի սրահ, որն ունի հազիվ 2-2,5 մ բարձրություն: Առաստաղին դարձյալ առկա է հավասարաթև խաչի քանդակով հարդարված կիսաբոլորակ զմբեթարդ: Ի տարբերություն մնացած կառույց-

ների՝ սա միակ վիմավոր շինությունն է, որ շրջապատի նկատմամբ ունի ազատ հաղորդակցություն և մատչելի է դեպի անձավի հովը ձգտող ընտանի կենդանիներին: Անձավ-սրահի ներսում նշմարվում է աստծուց ողորմություն հայցող անանուն հեղինակի երկտող հիշատակագրությունը:

Ներկայացնելով Ժ դարի կեսերին սկզբնավորված և հետագա մի քանի դարերում աշխույժ մշակութային կյանքով ապրած Ծառաքարի վանքին նվիրված սույն հակիրճ տեղեկությունները՝ ցանկանում ենք շեշտել, որ վանքի ճարտարապետական-հորինվածքային, ինչպես նաև մի շարք առումներով որոշակի նորույթ պարունակող գեղարվեստական լուծումներով առանձնահատկություններն է՛լ ավելի դյուրըմբռնելի և բացատրելի կարող են լինել, երբ ուսումնասիրողներին հնարավորություն ընձեռվի Ծառաքարի վանքը դիտարկել և արժևորել մերձակա բազմաթիվ այլ հնավայրերում պահպանված վիմավոր տասնյակ հուշարձանների ընդհանուր քննության հիմքի վրա:

Նման ուսումնասիրություն էլ հուսով ենք մասնագետների ուշադրությանն արժանացնել հաջորդիվ:

Այցելություն Ճառաքարի վանք 2010 թ.

ՉԱՐԵՔՏԱՐ ԳՅՈՒՂԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մամվել Այվազյան, Գագիկ Սարգսյան

Չարեքտարի վանքը գտնվում է Արցախի Վերին Խաչեն գավառում՝ Տրուու գետի աջափնյա բլրի գագաթին (այժմ՝ ԼՂՀ Մարտակերտի շրջան, գյուղ Չարեքտար):

Չարեքտարի վանքի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելքից

Մատենագրական աղբյուրներում վանքի մասին տեղեկությունները սակավաթիվ են: Պատմական վկայությունների համար հիմնականում աղբյուր են ծառայում տեղում պահպանված վիմագրերը, որոնք, սկսած 19-րդ դարից, առ այսօր հրատարակվել և ուսումնասիրվել են Մ. Ջալալյանցի, Մ. Բարխուտարյանցի, Մ. Տեր-Մովսիսյանի, Հ. Ոսկյանի, Ս. Բարխուտարյանի, Շ. Մկրտչյանի կողմից: Ցավոք, վիմագրերի որոշ մասը Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանության տարիներին անհետացել է:

Վանքի հիմնադրման շարժառիթների, ժամանակի և անվան մասին մինչ օրս ոչինչ հայտնի չէ: Ժամանակին տեղում պահպանված գեղեցիկ մի

խաչքարի արձանագրության վերծանումից Մ. Ջալալյանցը կարծել է, թե վանքի անունը Մշահան¹ է (այնուհետև նրան կրկնել է Մ. Բարխուտարյանցը): Հետագայում Մ. Տեր-Մովսիսյանը² և Ս. Բարխուտարյանը³ ժխտում են Ջալալյանցի հորինած անունը, որն արդյունք էր արձանագրության սխալ ընթերցման: Այժմ այդ խաչքարը տեղում չէ: Միայն մի փոքր բեկոր՝ արձանագրության մի մաս

տով, գտնվում է գավթի հիմքերի վրա կառուցված անասնագոմի պատի շարվածքի մեջ: Ներկայումս կորած մեկ ուրիշ արձանագրությունից, որ նույնպես չենք գտել, հասկացվում է, որ վանքի եկեղեցին անվանվել է Սբ. Աստվածածին⁴:

ԺԹ դարում և Ի դարի սկզբին վանքի կալվածքները Դաղի (Խոթավանք) վանքի կալվածքների հետ միասին գտնվել են Էջմիածնի ենթակայության ներքո և պաշտոնական գրություններում հիշատակվել Խոթավանք կամ Չարեքտար վանք անունով⁵: Դաղի վանքի հետ միասին որպես կալվածքի անուն հիշատակվելը, այն էլ «խոշորագույն կալուած», Չարեքտարի վանքի համար նշանակում էր մեծ դերակատարում տարածաշրջանի հոգևոր կյանքում: Խորհրդային շրջանում Չարեքտար գյուղը վերջնականապես հայաթափվում է: Այնտեղ

1 Ջալալյանց Մ., Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիսի, 1858, էջ 228:

2 Տեր-Մովսիսյան Մ., Հայկական երեք մեծ վանքերի Տաբեի, Հաղարծնի եւ Դաղի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղեմ, 1938, էջ 98:

3 Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, կազմող Բարխուտարյան Ս., Երևան, 1982, էջ 132:

4 Ջալալյանց Մ., նշվ. աշխ. էջ 229: Դիվան, պրակ 5, էջ 134: Տե՛ս նաև Ոսկյան Հ., Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 113:

5 Տեր-Մովսիսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 83, 97:

Չարեքտարի վանքի ընդհանուր տեսքը հարավից

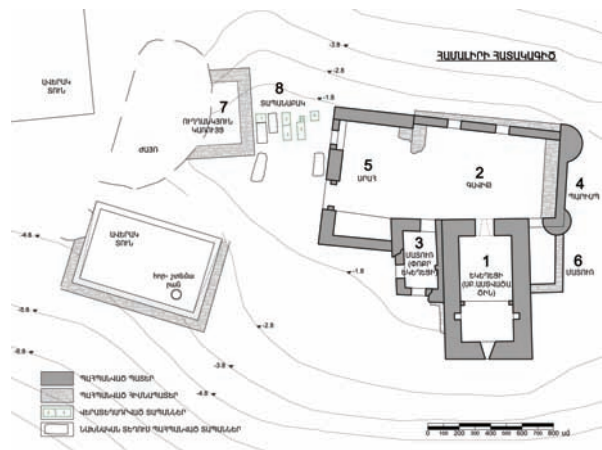
բնակություն են հաստատում աղբբեջանցիները: Վանքը բնականաբար գործող չէր և գտնվում էր աղբբեջանական իշխանությունների ենթակայության տակ՝ կրելով դրանից բխող ծանր հետևանքները (դանդաղ և միտումնավոր ոչնչացում): Գրեթե բոլոր խաչքարերը կտարվել և օգտագործվել են որպես շինանյութ այլ շինությունների կառուցման համար, իսկ վանքի կառույցները ձևափոխվել և դարձել են անասնագոմեր:

Արցախի ազատագրումից հետո հնարավոր է դառնում վանքի վերականգնումը, ինչին և ձեռնամուխ է լինում ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր զբոսաշրջության վարչությունը: Վերականգնման նախագիծը գիտականորեն կազմելու նպատակով առաջնահերթ անհրաժեշտ էր կատարել պեղման աշխատանքներ, որոնք իրականացվում են 2009 թ. հունիսի 13-23-ն ընկած ժամանակահատվածում: Հնագիտական արշավախմբի ղեկավարն էր հնագետ Գագիկ Սարգսյանը, ճարտարապետը՝ վանքի վերականգնման նախագծի հեղինակ Սամվել Այվազյանը:

Անհրաժեշտ էր պեղել, մաքրել համալիրի տարածքը՝ նախապատրաստելով այն չափագրման ու վերականգնման նախագծի համար: Հարկավոր էր ճշտել, թե արդյոք հուշարձանը եղել է պարսպապատով պաշտպանված վանք-ամրո՞ց, թե՞ ոչ, պարզել պահպանված շինությունների գործառական նշանակությունը, նրանց կառուցման հաջոր-

դականությունն ու ժամանակագրությունը, յուրաքանչյուրի կրած վերակառուցումների քանակն ու ծավալը:

Պեղումների ընթացքում պարզ է դառնում, որ համալիրի հիմնական հուշարձանախումբը, որը տեղադրված է գյուղի վրա իշխող կոնաձև բլրի գագաթին, բաղկացած է եղել.

Ա. գլխավոր եկեղեցուց, որն իր ճարտարապետական հորինվածքով և շինարարական տեխնիկայով ու նյութերով մոտ է ԺԲ-ԺԳ դարերի կառույցներին: Եկեղեցին ունի բազիլիկի հորինվածք, ընդ որում, խորանի լայնությունը հավասար է սրահի լայնությանը, այսինքն՝ ուղղանկյուն սրահ է, որը

մեկ զույգ փոքրիկ (24 սմ) որմնասյուներով բաժանված է երկու մասի: Արևելյան համեմատաբար փոքր մասը ծառայում է որպես խորան, որն աղոթասրահի մակարդակից բարձր է 96 սմ: Եկեղեցին եղել է թաղածածկ և ունեցել է կղմինդրե տանիք (փաստարկները ստորև), որոնք այժմ բացակայում են:

Բ. գավթից, որից պահպանվել է միայն հիմնապատերի կեսը:

Գ. եկեղեցուն հարավից կցված փոքր եկեղեցուց կամ մատուռից, որը նույնությամբ կրկնում է եկեղեցու հորինվածքը, միայն ավելի փոքր չափերով: Բարեբախտաբար, այստեղ պահպանվել է թաղակապ ծածկի և կղմինդրե տանիքի մի հատվածը: Կղմինդրների չափերը և ձևը նույնական են Դաղի վանքում և Հանդաբերդում գտնված կղմինդրների հետ, ինչը փաստում է միևնույն ժամանակաշրջանում (ՄԲ-ՄԳ դարեր) կառուցված լինելը:

Դ. զույգ աշտարակներով պարսպից, որը կից է գավթին հյուսիսից:

Ե. սրահից, որ կից է գավթին հարավից:

Զ. ևս մի մատուռից՝ եկեղեցուն կից հյուսիսից:

ԺԹ դարի կեսին վանք այցելած Մ. Ջալալյանը վանքի կառույցների մասին նշել է. «Ի մէջ որմոյ գաւթին շինեալ կայ շիրմաձև մատուռն և հանդէպ նորին խաչքար մեծադիր ...կից սորա գոն այլ ևս մատրունք, սեղանոք սրբութեանց, բայց գլխովին աւերակք, շուրջ գորովք կուտակեալք կան դերբուք քարանց գուցէ տեղիք սենեկաց միաբանից»⁶:

Մ. Տէր-Մովսիսեանը նշել է. «Չարեքդար վանքը բաղկացած չորս փոքր մատուռներից, միմեանց կպած»⁷: Այնուհետև ներկայացնելով վիմագրերը՝ օգտագործում է նաև եկեղեցի բառը: Ակնառու է, որ վանքի բոլոր կառույցները մատուռներ կամ եկեղեցի չեն, կան նաև այ նշանակության շինություններ:

1960-ական թթ. սկզբներին նշվել է. «վանքի շինությունները կիսավեր են. կանգնած են իրար կից չորս շենքեր՝ եկեղեցի, գավթի, տապանատուն, և մատուռ՝ անտաշ քարերով շինված»⁸: Տապանատունը, ըստ երևույթին, մեր կողմից նշված սրահն է, իսկ գավթիքը հավանաբար ինչ-որ չափով պահպանված է եղել: Ներկայումս մնացել են միայն գավթի արևմտյան պատի հիմքերը և պեղումներից հայտնաբերված հյուսիսային հիմնապատը:

Պեղումների ընթացքում հիմնական հուշարձանախմբի հարավային կողմի բակում բացվեցին ժայռին հաված ինչ-որ ուղղանկյուն շինության հետքեր, իսկ նույն բակում՝ վանական գերեզմանոց տապանաքարերով:

Համալիրը արևելյան կողմից ամրացված է եղել բլրի լանջն ի վեր բարձրացող բազմաստիճան հե-

Չարեքտարի վանքի պեղումների ժամանակ հուշարձանախմբի հարավային կողմում բացված ուղղանկյուն շինության մնացորդները և գերեզմանոցը

նապատերի համակարգով, որոնցով արհեստականորեն լայնացված է եղել բլրի գագաթի հրապարակի օգտակար տարածությունը:

Հրապարակի հարավարևելյան հատվածում, ըստ ամենայնի, եղել են կենցաղային ու տնտեսական ինչ-որ շինություններ, որոնցից պահպանվել են հոր-շտեմարանը և կորավուն շինության հետքերը: Հենապատերի կործանման և Ի դարում գյուղում նստակեցության անցած խաչնարած բնակիչների ծավալած շինգործունեության հետևանքով, սակայն, այս հատվածի պատմական միջավայրը հիմնովին աղավաղվել է. կառուցվել են բնակելի ու տնտեսական շենքեր, անասնագոմեր:

Վանքն իր աղավաղված պատմական միջավայրով

6 Ջալալյանց Մ., նույն տեղում:

7 Տէր-Մովսիսեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 98:

8 Դիվան հայ վիմագրության, նույն տեղում:

Կրաշաղախով հարթեցված եկեղեցու հատակը

Պեղման աշխատանքները սկսվեցին կառույցների ներսը մաքրելուց: Պարզվեց, որ եկեղեցու հատակը հարթեցված էր կրաշաղախով: Մյուս կառույցների հատակները չէին պահպանվել:

Եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից կառուցված անասնագոմի հյուսիսային պատ հանդիսացող գույգ աշտարակներով պարսպի ներսի մակերևույթի գննությունը ցույց տվեց, որ պատի ներսի շերտի շարվածքը ոչ թե ընդունված պարզ շարվածք է, ինչպես նույն պարսպի դրսի մակերևույթը, այլ շարվածքի քարերը և լիցքն իրականացվել են՝ հավելյով կաղապարամած ծառայող ինչ-որ մակերևույթի: Մրանից հետևում է, որ պարիսպը կցվել է մի այլ պատի: Դա պարզելու համար գոմի հատակի

Եկեղեցուն կից անասնագոմի հյուսիսային պատը ներքուստ

մակարդակը պարսպի մոտ իջեցվեց, և հայտնաբերվեց պատի շարվածքի ստորին շարքը: Քանի որ գոմի արևմտյան պատն էլ շարված էր ավելի վաղ կառույցի հաստ հիմնապատի վրա, պարզ դարձավ, որ այստեղ՝ եկեղեցու արևմտյան կողմում, եղել է կառույց, որը կարող էր լինել կա՛մ գավիթ, ինչ-

Պեղումներից հայտնաբերված հաստ հիմնապատը

պես ընդունված էր միջնադարյան վանական համալիրների ծավալատարածական հորինվածքներում, կա՛մ պարսպապատ (նկատի ունենք ոչ ներկայիս գույգ աշտարակներով պարիսպը): Կարծում ենք, որ այդ կառույցը գավիթ է (Ջալալյանցի և «Դիվան»-ի հեղինակների նկարագրածը), որից պահպանվել են միայն հյուսիսային, արևմտյան հիմնապատերը և հարավային պատի, որ կառուցված է եղել գոմի ներսում երևացող ժայռահիմքի վրա, պեղումներով հայտնաբերված արևմտակողմյան 178 սմ երկարությամբ փոքրիկ մի հիմնամաս:

Պարիսպն իր երկու աշտարակներով հետագայում կցակառուցվել է գավթի պատին, ըստ երևույթին, ամրացնելու նպատակով:

Համալիրի հյուսիսային մասում հողը հեռացնելուց հետո պարզվեց, որ պարիսպը շարունակություն չի ունեցել, այն ընդգրկել է միայն ներկայումս կործանված գավթի հյուսիսային պատը: Այստեղ՝ եկեղեցու հյուսիսային պատին և պարսպի արևելյան աշտարակին կից, բացվեց ուղղանկյուն փոքրիկ կառույց, ամենայն հավանականությամբ, մատուռ-աղոթարան, որը եղել է թաղակապ, որովհետև կառույցի ներսը լցված էր փլված թաղի կտորներով: Մատուռը պահպանվել է 2-3 շարքի բարձրությամբ

Եկեղեցու հյուսիսային կողմում բացված մատուռի մնացորդները

և ունի արևմտյան կողմից մուտք դեպի գավիթ: Հետագայում այս կառույցի արևելյան կողմում (կործանումից հետո) կառուցվել են աստիճաններ, որոնք տանում են դեպի անասնագոմի ձեղնահարկ: Աստիճաններից պահպանվել են չնչին հատվածներ:

Համալիրի հարավային կողմի հողը հեռացնելուց հետո բացվեց 2-3 շարով պահպանված ուղղանկյուն կառույց, որի արևելյան և արևմտյան պատերը հարավային կողմում հանդիպում են ժայռազանգվածին, և դրանից հետո որևէ պատի հետք չի նկատվում: Փաստորեն կառույցի հարավային պատը հիմնովին կործանվել է:

Դուշարձանախմբի հարավային կողմը պեղումներից հետո

Ուղղանկյուն կառույցի և սյունասրահի միջև ընկած տարածքում բացվեցին իրենց տեղերում պահպանված չորս տապանաքարեր: Դա վկայում է, որ այստեղ եղել է վանական գերեզմանոց: Հայտնաբերված չորս տապանաքարերից երկուսն արձանագիր էր՝ կողք կողքի տեղադրված ուղղանկյուն կառույցի հյուսիսային պատի տակ:

Պեղումներից հետո գերեզմանոցում հայտնաբերված արձանագիր զույգ տապանաքարերը

Առաջին տապանաքարի կտորված վերին արձանագիր բեկորը, որի վրա էր գրության մեծ մասը, գտնվեց և վերատեղադրվեց իր տեղում: Քառատող արձանագրության ամբողջական վերծանությունն է.

Այս է հանգ/իստ Ըստեփ/անոսի քահ/անայի:

Ստեփանոս քահանայի տապանագիրը

Այս տապանաքարը միտումնավոր կտորված է եղել: Դա է վկայում այն հանգամանքը, որ տապանի գլխամասի տեղում ժամանակին՝ հավանաբար գոմը կառուցելիս, կիր են շաղախել (կրի մնացորդները պարզ նկատվում էին տապանի վրա):

Երկրորդ արձանագիր տապանաքարին 7 տողով փորագրված է.

Պեղումներից հետո գերեզմանոցում հայտնաբերված արձանագիր զույգ տապանաքարերից մեկը

Այս է հանգիստ Պետրոսի եղբայր տ(եառն) Մյարգարէին եւ | Առաքելա, ա(ստուա)ծ | ողորմի սմա, ամ/են:

Մյուս երկու անարձանագիր տապաններից մեկը տեղադրված էր ուղղանկյուն կառույցի հյուսիս-արևելյան անկյան մոտ, մյուսը՝ սյունասարահի հարավային պատի տակ՝ կենտրոնական մասում:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին տեղահան այլ տապանաքարեր ևս: Նրանցից մեկը կտորատված էր: Գտնվեցին միայն երկու բեկորները, ընդ որում, կտորներից մեկն օգտագործվել էր որպես գոմի փայտյա սյան խարխիս: Քառատող

արձանագրության մյուս մասը վերին ձախ անկյան կորած բեկորի (բեկորների) վրա էր.

[Այս է] տապա[[ն Յոհ]անիսի որ[դի] ...արտի ե[[ւ Խաթ]ունին:

Տապանաքարի արձանագիր բեկորը՝ գործածված որպես գոմի փայտե սյան խարխիս

Տապանաքարի հայտնաբերված երկու բեկորները միավորելուց հետո

Մեկ այլ տապանաքարի ստորին կեսը, որի վերին արձանագրված մասը հայտնի էր⁹, օգտագործվել էր վանքի սյունասարահը կառուցելիս և ագուցվել հարավային պատի մեջ: Ավելի ուշ այդտեղից էլ պոկվել և ընկել էր: Երկու մասերը միացվեցին մեր կողմից:

Մեկ այլ տապանաքարի վերին արձանագրված մասը ևս հայտնի էր¹⁰, իսկ ներքևի կտորված մասը չհայտնաբերվեց: Բոլոր բեկորները, որոնք իրենց տեղում չէին, հավաքվեցին, կտորված մասե-

Տապանաքարի միացված երկու բեկորները

9 Վերծանությունը տես Դիվան հայ վիմագրության, էջ 135, № 453բ: 10 Տես նշվ. աշխ., էջ 135, № 453ա:

րը միացվեցին և տեղադրվեցին սյունասրահի հարավային մասում գտնված Ստեփանոս, Մարգարե և Առաքել քահանաների տապանաքարերի կողքին:

Պեղումներից, համալիրի տարածքից և մոտակա բնակելի տների ավերակներից գտնվեցին ինչպես ամբողջական, այնպես էլ բեկորված խաչքարեր, որոնց մի մասի վրա կային արձանագրություններ: Խաչքարերը հորինվածքով և քանդակների ոճական առանձնահատկություններով թվագրվում են ԺԲ-ԺԴ դարերով: Արձանագրություններն են՝

Ա. գեղաքանդակ խաչքար սպիտակ մարմարից, կտրված է երկու մասի: Գտնվել է վանքից հեռու՝ բնակելի տներից մեկի բակում: 12 տողով արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի թիկունքին.

Կաման ա(ստուծո)յ ես | Մխիթար Փուրակարդի | որդի անուանի խաչգործ կանգնեցի զս(ուր)բ Գրիգորս ի բարեխաւ/սութի(ւն) հոգոյ իմն, | որք ընթեռնոյք լի | բերանով ասացէք | Զ(րիստո)ս ա(ստուա)ծ ողորմի Մխիթարայ եւ իւր ծնողացն, ամէն, | ՈՉԹ (1240) էր թիւն:

Անվանի խաչգործ Մխիթարի կանգնեցրած խաչքարը (1240 թ.)

Անվանի խաչգործ Մխիթարի կանգնեցրած խաչքարը (1240 թ.)

Բացի գեղարվեստական արժեքից՝ խաչքարն առանձնահատուկ է կերտողի անվան և մանավանդ նրա մասնագիտության (խաչգործ) հիշատակությամբ:

Բ. հյուսիսային եզրից ամբողջ երկարությամբ փշրված գեղաքանդակ խաչքար. գտնվել է համալիրի հարավարևմտյան կողմի բնակելի տան փլատակներից: Վերին խաչաթևի երկու կողմերում և հարավային նեղ կողին (միասին՝ առնվազն 9 տող) փորագրված է.

ՉԼԹ (1290), | ...ս... | ...[կ]անգ[[նե]ցի զխաչս ծնողյաց իմ եւ եղբարց իմ, | յիշեցէլք ի Զ(րիստո)ս:

Գ. փոքր խաչքարի վերնամաս՝ հայտնաբերված նույն փլատակներից. հյուսիսային նեղ կողին

պահպանվել է բազմատող արձանագրության սկզբնամասը (5 տող).

Ա(ստուա)ծ | ողորմի Խոյցադ(եղա)...:

Դ. փոքր խաչքար. ստորին հատվածում՝ 6 տող. *Ես Գրգորիկ | արկի զիզին, | տվի Մարգիս/այ տարին Ա (1) աւր ժամ, ով | ...*

Ե. երեսապատի սրբատաշ մարմարե քար. 5 տող.

Ա(ստուծո)վ, ես՝ Փոքրիկ միաբանեցա ս(ուր)բ ուխտիս, Յոհանե/ս եւ եղբարքս ետուն :Բ: (2) | աւր ժամ ս(ուր)բ Գրիգորի, ով | խափան դատի յա(ստուծո)յ:

Զ. խաչքարի բեկոր. թիկունքին եղած արձանագրությունից ընթերցվում է.

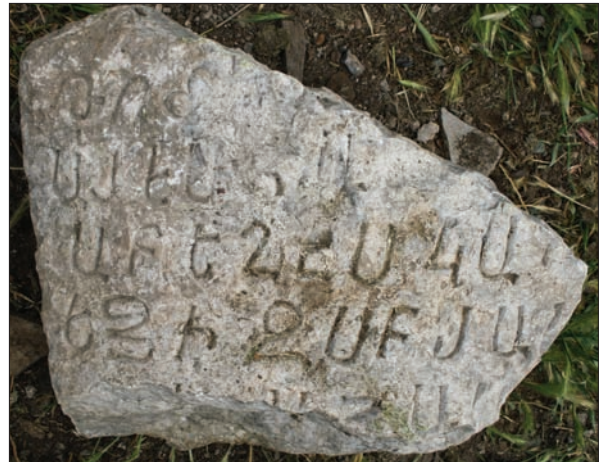
Թ(վին) ՈԾԷ (1208), (կաման) | ա(ստուծո)յ ես Հա... | արեղես կա(ն)գ/եցի զս(ուր)բ յադ... | ...ս...:

Է. խաչքարի բեկոր. պահպանվել է ստորին ձախ մասը՝ արձանագրության սկզբնամասով (5 տող).

Թ(վին) | ՆԾԱ (1002), | ի ժա/ման/ակս...

Այգի հիմնած Գրգորիկի խաչքարը (արձանագրություն Դ)

Ոմն աբեղայի 1208 թ. կանգնեցրած խաչքարի բեկոր (արձանագրություն Զ)

Միաբան Փռքրիկի մվիրատվական հիշատակագրությունը (արձանագրություն Ե)

Վանքի տարածքում և պատերի մեջ ժամանակին եղել են նաև ուրիշ վիմագրեր ու խաչքարեր¹¹, որոնք այժմ անհետացված են:

Շարունակելով պեղման աշխատանքները՝ եկեղեցու և մատուռի (փոքր եկեղեցու) կցման հատվածում տանիքը մաքրելիս հայտնաբերվեց իր տեղում պահպանված մատուռի կղմինդրածածկից մի հատված, որը փաստում է մատուռի կղմինդրա-

1002 թ. կերտված խաչքարի բեկոր (արձանագրություն Է)

11 Գիվան..., պրակ 5, էջ 132-135:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված կղմինդրի մնացորդները և մմուշները

պատ ծածկ ունենալը: Վերջինիս վրա խառնիխուռն թափված էր կոտրտված կղմինդրների շերտ: Այն ցույց է տալիս, որ մատուռի տանիքին թափվել են մեկ ուրիշ, ավելի բարձր կառույցի փլվածքի կղմինդրներ, իսկ դա կարող էր լինել միայն մատուռին կից եկեղեցին, այսինքն՝ եկեղեցին նույնպես ինչ-որ ժամանակ կղմինդրածածկ է եղել, իսկ այժմ բացակայում են ներսի ծածկը և տանիքի ծածկանյութը:

Մատուռի կղմինդրե տանիքը կառուցված է եղել միջնադարի դասական կղմինդրածածկի սկզբունքով. դրվել են սեղանաձև կողավոր հարթ կղմինդրները, իսկ նրանց կարանները ծածկվել են կիսակլոր ելուստավոր կղմինդրներով: Եկեղեցու և մատուռի կցման մասում ջրահեռացումը կատարվել է սեղանաձև հարթ կղմինդրներով պատրաստված և դեպի արևելք թեքություն ունեցող առվակի միջոցով:

Պեղման աշխատանքների ընթացքում հեռացվեց նաև գավթի և սրահի տեղում սարքված անասնագոմի՝ փայտից և ազրոշիֆերից պատրաստված և այժմ արդեն քայքայված ծածկը:

Պեղման և ճարտարապետական հետազոտական աշխատանքների համադրումից և պատմական հայտնի տեղեկությունների ուսումնասիրությունից հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների.

Ա. Առնվազն ԺԱ դարի սկզբում վանքի տարածքըն արդեն օգտագործվում էր պաշտամունքային

նպատակների համար, ինչը վկայում է 1002 թ.-ից մեզ հասած խաչքարի բեկորը:

Բ. Աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների տապանաքարերի, բազմաթիվ գեղաքանդակ խաչքարերի գոյությունը, ինչպես նաև Դադի վանքի հետ ԺԹ-Ի դարերում որպես կալվածքի անուն հիշատակվելը վկայում են, որ վանքը, չնայած կառույցների փոքր ծավալներին, միջնադարում Արցախի հոգևոր և հասարակական կյանքում նշանակալի դերակատարում է ունեցել:

Գ. Հյուսիսային կողմում գտնվող պարիսպն իր երկու աշտարակներով հենց այդքանով էլ սահմանափակվել է և շարունակություն չի ունեցել, այսինքն՝ համալիրը պարսպապատով փակված վանքամրոց չի եղել:

Դ. Հյուսիսային և հարավային կողմերում հայտնաբերված ուղղանկյուն կառույցներից առաջինը թերևս կարելի է համարել մատուռ, իսկ հարավայինի գործառական նշանակությունը պարզաբանել չհաջողվեց:

Ե. Տարածքում Ի դարում հաստատված մահմեդականների բնակելի շինությունների պատերից և հողաշերտի տակից հայտնաբերվեցին վերը նկարագրված տապանաքարերը և խաչքարերը:

Համալիրի կառուցապատման ժամանակագրական հաջորդականության վերաբերյալ կարելի է նշել հետևյալը.

Պահպանված հնագույն կառույցը ԺԲ-ԺԳ դարերում կառուցված ուղղանկյուն խորանով եկեղեցին է, որին այնուհետև արևմուտքից կցվել է գավիթը (ներկայումս պահպանվել են միայն հյուսիսային և արևմտյան պատերի հիմքերը և հարավային պատի հիմքի մի փոքր մասը): Հաջորդ, այն է՝ 3-րդ փուլում կառուցվել է փոքր եկեղեցին (մատուռը)՝ կցված եկեղեցու հարավային պատի արևմտյան հատվածին, ընդ որում, կառուցվել է այն ժամանակ, երբ գավիթն արդեն բավական վնասված էր: Այս կարծիքն ենք հայտնում՝ մանրազնին հետազոտելով մատուռի արևմտյան պատը, որի ստորին հատ-

Եկեղեցու հարավային ճակատի արևմտյան հատվածին կցված մատուռը

վածի մակերևույթը մոտ 250 սմ բարձրությամբ ունի նույն կառուցվածքը, ինչ վերը նկարագրված պարսպի ներսի մակերևույթինն է, այսինքն՝ կցակառուցվել է այդ մասում գոյություն ունեցող գավթի պատին, իսկ նշված բարձրությունից վերև շարվածքը նմանվում է պարզ ավանդականին, ինչպես մյուս պատերինն է: Հետևաբար մատուռի արևմտյան պատը ստորին հատվածով կցակառուցվել է գավթի պատին, իսկ վերին հատվածով կառուցվել է որպես ազատ պատ, որովհետև այդ մակարդակից վերև գավթի պատն այլևս գոյություն չի ունեցել:

Հաջորդ փուլում, որը կարող էր համընկնել փոքր եկեղեցու (մատուռի) կառուցման ժամանակաշրջանի հետ, կառուցվում է հյուսիսային պարիսպը երկու աշտարակներով և հավանաբար ամրացման նպատակով կցվում գավթի հյուսիսային պատին արտաքուստ (քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, գավթի պատերն այդ ժամանակ արդեն վնասված կամ քանդված էին): Այս կառուցումները կարող էին իրականացված լինել ԺԳ-ԺԴ դարերում:

Հերթական փուլում կառուցվում է թաղակապ ծածկով սրահը, որի հյուսիսային պատը, կցված լինելով գավթի հարավային ճակատին, հետագայում վերջինիս հետ միասին հիմնահատակ քանդվում է մահմեդական բնակչության կողմից՝ տեղում գոմ կառուցելու նպատակով, իսկ մյուս պատերն էլ ձևավորվում են: Սյունասրահի հարավային պատն ունեցել է երկու լայն բացվածք՝ սլաքաձև վերջացող կամարներով: Արևելակողմյան բացվածքի մեջ ուղղանկյուն մուտք է շարվել, իսկ արևմտակողմյանում՝ պատուհան: Այս կառույցի կրաշաղախը գույնով, բաղադրությամբ և ամրությամբ ակնառու տարբերվում է մյուսներից (դեղնավուն է, հավանաբար կավի խառնուրդով և նկատելի նվազ ամրությամբ), և կարող էր կառուցվել ԺԷ դարում կամ նույնիսկ դրանից հետո:

Վերջին փուլն արդեն վերաբերում է Ի դարին, երբ նախկին գավթի և սյունասրահի պատերն օգտագործելով՝ ներսում փայտե սյուների վրա ազբո-

Վերակառուցումների հետքեր եկեղեցու ճակտոմին

շիֆերի ծածկով ավելի բարակ պատերով կառուցվել է անասնագոմ:

Եկեղեցին իր հերթին ունեցել է վերակառուցումներ, որոնց հետքերն ակնառու են թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ: Ուսումնասիրելով այդ հետքերը և հաշվի առնելով հայտնաբերված կղմինդրները՝ գալիս ենք այն համոզման, որ եկեղեցին իր սկզբնական տեսքով եղել է թաղակապ և պատված կղմինդրածածկով, ինչպիսին որ փոքր եկեղեցին կամ մատուռն է:

Գավթի և փոքր եկեղեցու (մատուռի) կառուցումից հետո, ըստ երևույթին, արդեն սյունասրահի կառուցման ժամանակ, եկեղեցու թաղը փոխարինվում է փայտածածկով: Ներքուստ եկեղեցին սվաղվում է: Ի դեպ, սվաղի վրա պահպանվել է փորագիր կլոր վարդյակներից կազմված և կապույտ ու կարմիր ներկի հետքեր պարունակող զարդագոտի, որը շրջագծում է եկեղեցու ներսի ողջ տարածքը՝ անցնելով մուտքի ու արևելյան պատուհանի վրայով:

Պեղման աշխատանքների ավարտից հետո կատարելով վերլուծություններ, այնուհետև ճարտարապետական հետազոտություններ ու եզրակացություններ՝ կազմվել են համալիրի եկեղեցու ու մատուռի ամբողջական և մյուս կառույցների մասնակի վերականգնման և ամրակայման նախագծերը:

Սյունասրահի հարավային պատը

Սվաղի շերտին պահպանված զարդերի մնացորդներ

ՔԵՍԱՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ 1906-2006 ԹԹ.

Րաֆֆի Քորթոյան

Քեսաքի շրջանը ներկայումս գտնվում է Սիրիայի Արաբական Հանրապետության հյուսիսարևմտյան ծայրամասում՝ Լաթաքիա նահանգի սահմաններում:

Շրջանը բաղկացած է Քեսաք շրջկենտրոնից և 11 հայաբնակ գյուղերից՝ Գարատուրան, Գարատաշ, Սև Աղբյուր, Ներքին գյուղ, Չինար, Չաքալջրք, Քորթյունե, Էքիզուլք, Տյուգաղաջ, Վերի Պաղջաղազ և Վարի Պաղջաղազ:

Շրջանը զբաղեցնում է մոտ 90 քառ. կմ մակերես¹: Հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից է Մուսելեկ թուրքաբնակ գյուղին և Սիջերկրական ծովին (նաև արևմուտքից), հյուսիսից՝ Կասիոս և Պալլում լեռներին, հյուսիս-արևելքից՝ Բեզեկու թուրքաբնակ գյուղին, արևելքից՝ Օրտու թուրքաբնակ շրջկենտրոնին, հարավից՝ Լըղըջյորի հովտին և այդտեղից մինչև Ֆագա-Հասան երկարող ձորը, հարավ-արևմուտքից՝ Ֆագա-Հասան, Հյուրմեթլի և Պետրուսիե թուրքմենաբնակ գյուղերին:

Շրջանի ամենաբարձր գագաթը Կասիոս լեռն է (1750 մ), ապա Պալլում լեռը (1250 մ)²: Հայտնի են նաև Մելարանը (1129 մ)³, Տունակը (838 մ): Չկան մշտապես գետեր կամ գետակներ: Ոչ մշտապես են Մեղրածորի և Տյուգաղաջի վտակները:

Գավառի բոլոր գյուղերն ունեն մշտապես աղբյուրներ՝ բացի Պաշոտ գյուղից: Ամենաջրառատը Չինար գյուղի աղբյուրն է:

Շրջանի հարավային, հարավարևմտյան և հարավարևելյան մասերը ծածկված են հիմնականում եղևնու անտառներով, իսկ հյուսիսային, հյուսիսարևմտյան և հյուսիսարևելյան մասերը՝ ավելի շատ կաղնու և դափնու ծառերով:

Ի դարի սկզբին և մինչև Օսմանյան կայսրության անկումը շրջանը մաս էր կազմում Օրտուի նահիեին, որն իր հերթին ենթակա էր Հալեպի կուսակալության Ջրաղբ-Շրղուր կազային: Բացառությամբ էին կազմում Վերի և Վարի Պաղջաղազ գյուղերը, որոնք մտնում էին Դամասկոսի կուսակալության մեջ և պատկանում Լաթաքիայի մութասարիֆությանը⁴:

1919 թ.՝ ֆրանսիացիների կառավարության շրջանում, Քեսաքը՝ իբրև առանձին նահիե, միացվում է Անտիոքի կազային: Նահիեին ենթակա էին

շրջանի բոլոր հայաբնակ (բացի Վերի և Վարի Պաղջաղազ գյուղերից) և Մուսելեկ թուրքաբնակ գյուղերը⁵:

1939 թ. Ալեքսանդրետի սանջակը (Անտիոքի կազան), բացառությամբ Քեսաքի շրջանի, միացվում է Թուրքիային, որի հետևանքով շրջանի բնակիչների կալվածքների մի մասը, համաձայն նոր սահմանների, հայտնվում է Թուրքիայի կազմում: Թուրքիային է մնում նաև շրջանի կարևորագույն լեռները՝ Կասիոսը և Պալլումը⁶:

1955 թ. Վարի և Վերի Պաղջաղազ գյուղերը միացվում են Քեսաք շրջկենտրոնին⁷:

Շրջանը մինչև ԺԹ դարի կեսերը զուտ հայաբնակ էր: Բնակիչները պատկանում էին տարբեր դավանանքների՝ առաքելական, ավետարանական (պետականորեն ճանաչվել է 1853 թ.), կաթողիկե (պետականորեն ճանաչվել է 1857 թ.), լատին (պետականորեն ճանաչվել է 1890 թ.⁸: Ի դեպ, այս համայնքը 1946 թ. լուծվում է կաթողիկե համայնքի մեջ⁹:

1909 թ. ջարդերից, 1915 թ. ցեղասպանությունից և 1947 թ. հայրենադարձությունից հետո զգալիորեն նվազում է հայ բնակչության թվաքանակը: 1960-ական թվականներին նրանց փոխարինում են արաբ ալկիները, որոնք արդեն գրեթե մեկ դար Քեսաքում էին որպես ժամանակավոր աշխատողներ հայ աղաների մոտ: Օգտվելով պետական օրենքից՝ նրանք կարողանում են տիրանալ կալվածքների և դառնում Քեսաքի մշտական բնակիչներ՝ շարունակելով համերաշխաբար ապրել հայերի հետ:

Ըստ 1906 թ. մարդահամարի՝ Քեսաքի շրջանն ուներ 1318 տուն զուտ հայ բնակչություն, որից առաքելականները կազմում էին 678 տուն և ունեին 2 դպրոց, ավետարանականները՝ 531 տուն, 11 դպրոց, կաթողիկեները՝ 66, լատինները՝ 43 տուն (վերջին երկուսը միասին՝ 3 դպրոց):

Քեսաք շրջկենտրոնն ուներ 450 տուն առաքելադավան, 320 ավետարանական և 30 կաթողիկե հայ բնակչություն: Առաքելականներն ունեին արական 1 դպրոց, իսկ ավետարանականները՝ տարրական 2, միջնակարգ 1 և երկրորդական երկսեռ 2 դպրոցներ:

5 Չոլպեան Յ., նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 63:

6 Նույն տեղում:

7 Նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 143:

8 Նշվ. աշխ., էջ 51:

9 Նշվ. աշխ., էջ 389:

1 Չոլպեան Յ., Քեսաք, հ. Գ, Հալեպ, 2004, էջ 61:

2 Նշվ. աշխ., հ. Ա, Հալեպ, 1995, էջ 45:

3 Նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 68:

4 Նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 49:

Քեսաբ

Գարատուրան գյուղն ուներ 120 առաքելադավան, 48 ավետարանական և 12 տուն կաթողիկե բնակչություն: Յուրաքանչյուր համայնք ուներ մեկական դպրոց:

Սև Աղբյուր գյուղն ուներ 25 առաքելադավան, 21 ավետարանական և 4 տուն կաթողիկե բնակչություն: Գործում էր ավետարականներին պատկանող 1 դպրոց:

Ներքին գյուղն ուներ 17 առաքելադավան, 5 ավետարանական և 8 տուն կաթողիկե բնակչություն:

Չինար գյուղն ուներ 28 առաքելադավան, 10 ավետարանական և 12 տուն կաթողիկե բնակչություն: Գործում էր կաթողիկեներին և լատիններին պատկանող 1 դպրոց:

Չաքալջըք գյուղն ուներ 20 առաքելադավան և 45 տուն ավետարանական բնակչություն: Գործում էր ավետարականներին պատկանող 1 դպրոց:

Քորքյունե գյուղն ուներ 10 առաքելադավան և 28 տուն ավետարանական բնակչություն: Գործում էր ավետարականներին պատկանող 1 դպրոց:

Էքիզոլուք գյուղն ուներ 50 տուն ավետարանական բնակչություն: Գործում էր 1 դպրոց:

Տյուգաղազ գյուղն ուներ 6 առաքելադավան և 9 տուն ավետարանական բնակչություն:

Վերի Պաղջաղազ գյուղն ուներ 2 առաքելադավան և 15 տուն ավետարանական բնակչություն: Գործում էր ավետարականներին պատկանող 1 դպրոց:

Վարի Պաղջաղազ գյուղն ուներ 43 տուն լատին բնակչություն: Գործում էր 1 դպրոց¹⁰:

1909 թ. ապրիլին թալանվում և հրկիզվում են Քեսաբի հայկական գյուղերը: Տեղի են ունենում ջարդեր¹¹: Այս իրողությունը փաստում է մահ 1911 թ. Մովսես վարդապետ Ոսկերիչյանի կատարած մարդահամարը, որից երևում է, որ շրջանի բնակչության թիվը 1906 թ. համեմատ նվազել է 10.31%-ով:

Համաձայն վարդապետի կատարած մարդահամարի՝ Քեսաբ շրջկենտրոնն ուներ 543, Պա-

շորտը՝ 13, Գարատուրանը՝ 237, Սև Աղբյուրը՝ 71, Ներքին գյուղը՝ 33, Չինարը՝ 38, Չաքալջըքը՝ 25, Քորքյունեն՝ 67, Էքիզոլուքը՝ 59, Տյուգաղազը՝ 22, Վերի Պաղջաղազը՝ 22 տուն բնակիչ¹², իսկ Վարի Պաղջաղազը՝ ենթադրաբար մոտ 52¹³ տուն: Հետևաբար 1911 թ. Քեսաբի շրջանի ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր 1182 տուն:

1911 թ. շրջանում գործում էր առաքելականների 7, ավետարականների 8, կաթողիկեներին և լատիններին պատկանող 4 դպրոցներ: Քեսաբ շրջկենտրոնում առաքելականներն ունեին երկսեռ 1, ավետարանականները՝ բարձրագույն երկսեռ 1 և իգական 1 դպրոցներ, իսկ կաթողիկեները և լատինները միասին՝ 1 երկսեռ դպրոց:

Գարատուրան գյուղում առաքելականներն ունեին 2, ավետարանականները՝ երկսեռ 1, իսկ կաթողիկեները և լատինները միասին՝ 1 դպրոց:

Սև Աղբյուր գյուղում առաքելականները և ավետարանականներն ունեին մեկական դպրոցներ:

Ներքին գյուղում գործում էր առաքելականներին պատկանող 1 դպրոց:

Չինար գյուղում առաքելականները, կաթողիկեները և լատինները միասին ունեին մեկական դպրոցներ:

Չաքալջըք, Քորքյունե և Էքիզոլուք գյուղերում գործում էին ավետարանականներին պատկանող մեկական դպրոցներ:

Տյուգաղազ գյուղում գործում էր առաքելականներին պատկանող 1 դպրոց:

Վերի Պաղջաղազ գյուղում գործում էր ավետարանականներին պատկանող 1 դպրոց:

Վարի Պաղջաղազ գյուղում գործում էր լատիններին պատկանող 1 դպրոց¹⁴:

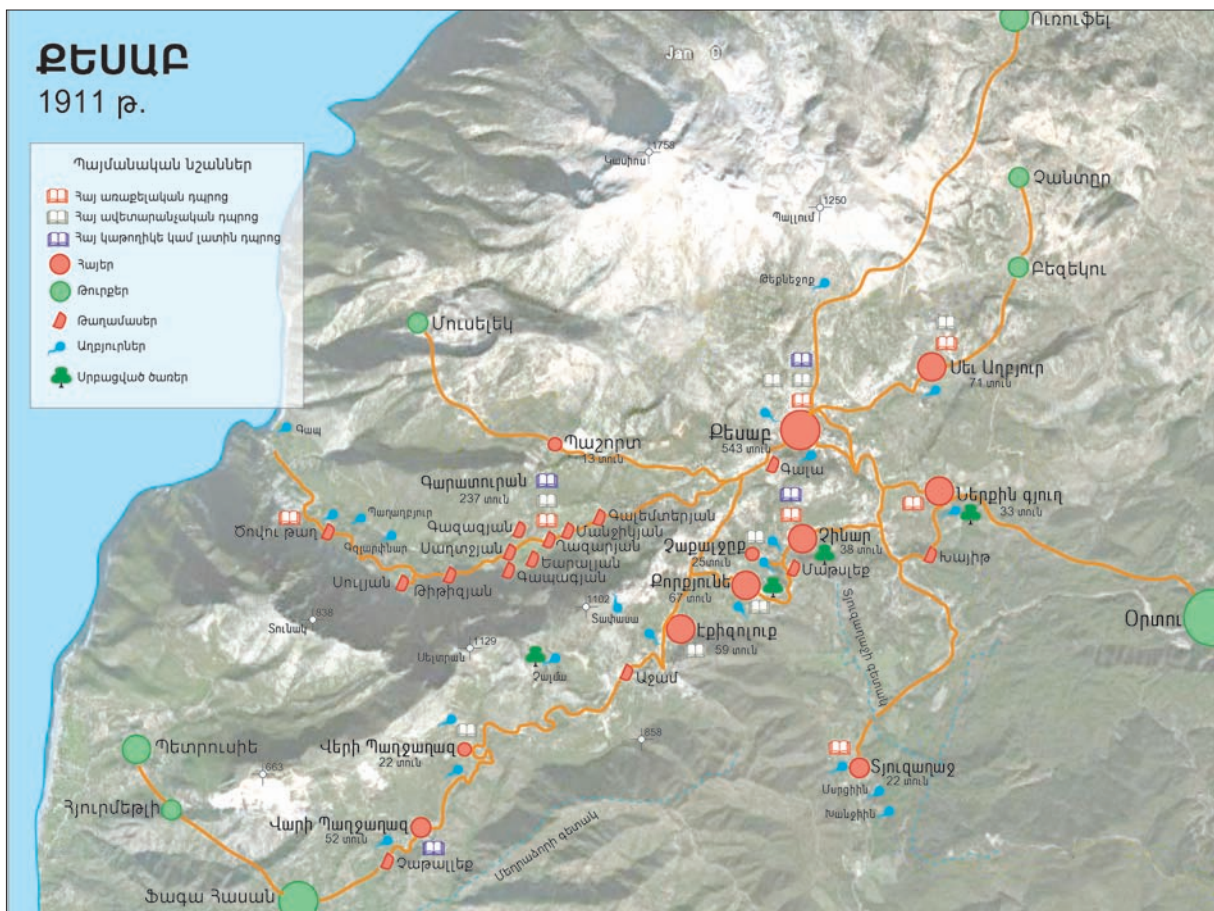
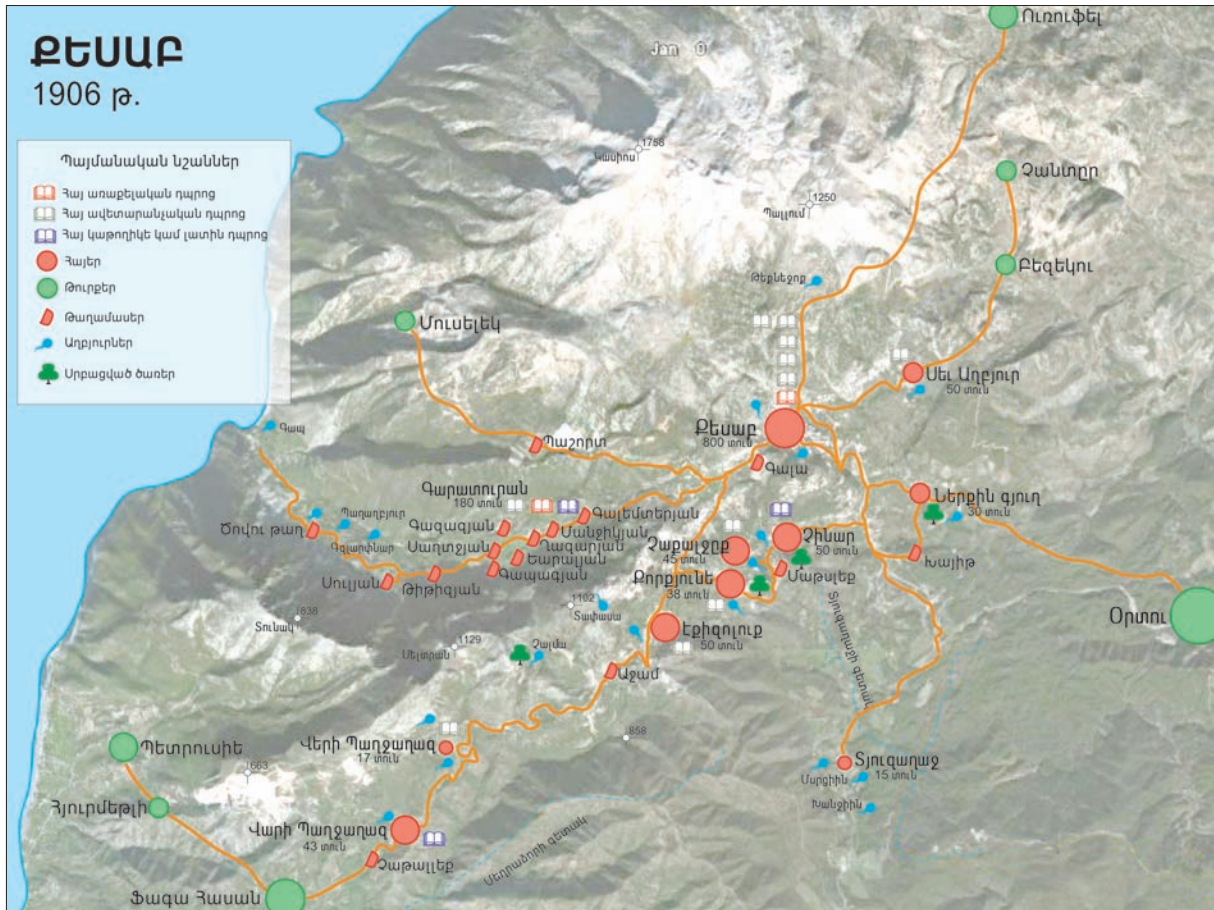
¹² Նշվ. աշխ., էջ 351, 422, 436, 440, 442, 444-445, 449, 454-455:

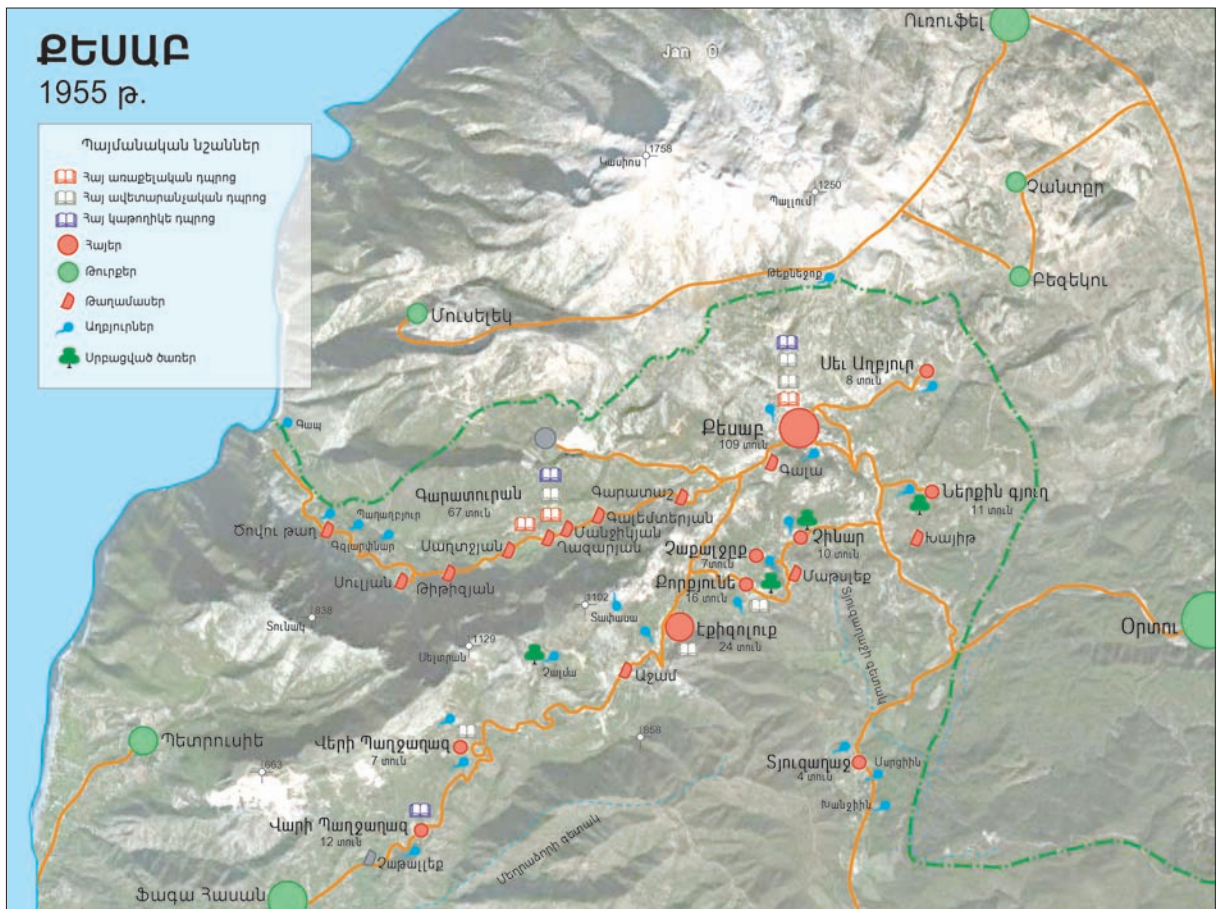
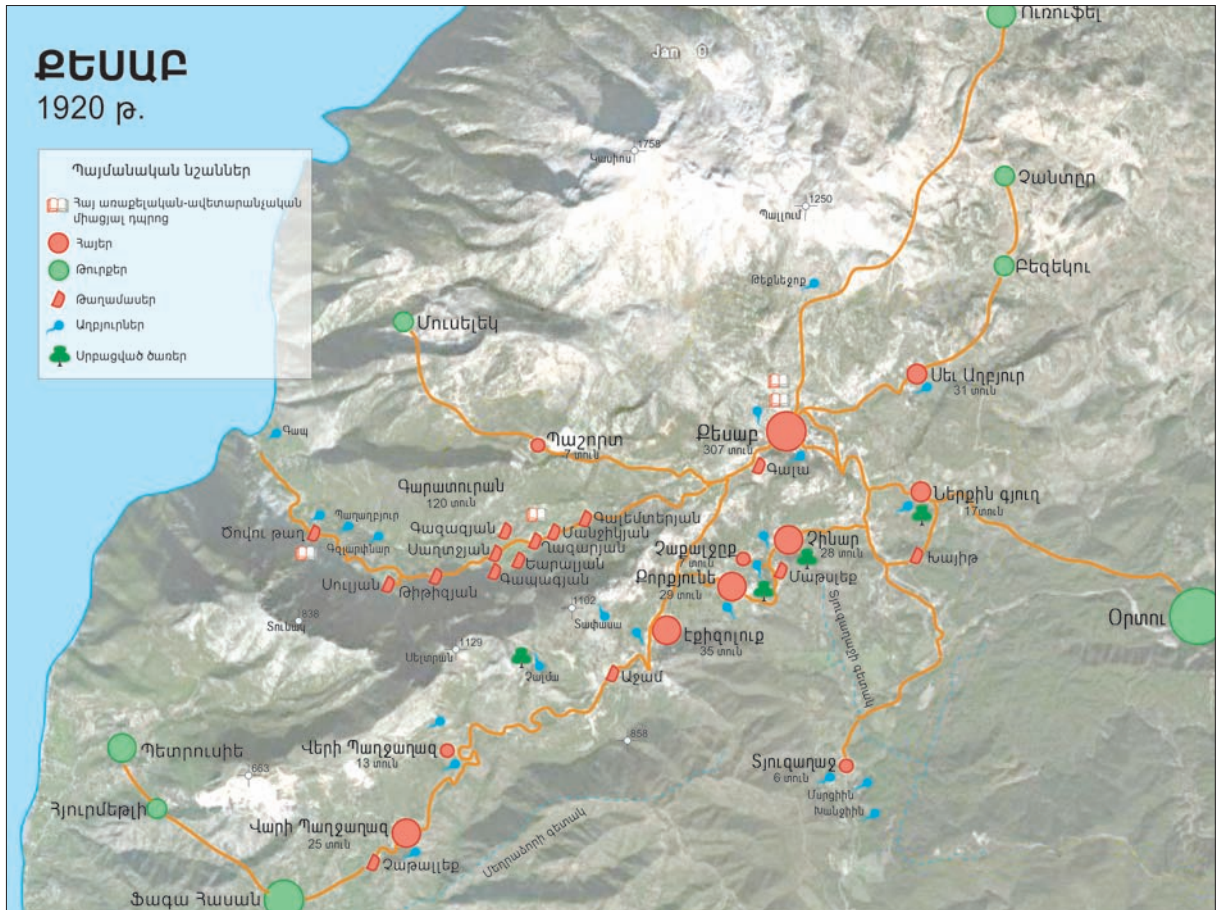
¹³ Մովսես վարդապետ Ոսկերիչյանը Վարի Պաղջաղազի բնակչությունը դրել է Ֆազա-Հասան գյուղի մեջ (**Չուպքեան Յ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 392), հետևաբար չկա ստույգ տեղեկություն: Գյուղի 1911 թ. տվյալը կազմել ենք՝ հիմք ընդունելով Վերի Պաղջաղազ գյուղի 1906 և 1911 թթ. բնակչության աճի ընթացքը:

¹⁴ **Չուպքեան Յ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 242, 249, 253, 316, 318, 320-321, 335, 343, 347-348, 351, 361, 370, 378, 382, 391:

¹⁰ «Արևելեան մամուլ», 1906, № 50, էջ 1228-1231:

¹¹ **Չուպքեան Յ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 91-94:

Ըստ նույն թվականի մարդահամարի՝ Քեսար շրջկենտրոնն ուներ 109²¹ տուն բնակիչ, Գարատուրանը՝ 67, Սև Աղբյուրը՝ 8, Ներքին գյուղը՝ 11, Չինարը՝ 10, Չաքալջրը՝ 7, Քորթյունեն՝ 16, Էքիզդուլը՝ 24, Տյուզաղազը՝ 4, Վերի Պաղջաղազը՝ 7, Վարի Պաղջաղազը՝ 12 տուն բնակիչ²²: Հետևաբար 1955 թ. շրջանի ընդհանուր բնակչությունը կազմում էր 275 տուն:

1955 թ. շրջանում գործում էին առաքելադավան հայերին պատկանող 3, ավետարականների 6, կաթողիկեների 3 դպրոցներ:

Քեսար շրջկենտրոնն ուներ ավետարականների 2, առաքելականներին և կաթողիկեներին պատկանող մեկական դպրոցներ:

Գարատուրան գյուղում առաքելականներն ունեին 2, իսկ ավետարանականները և կաթողիկեները՝ մեկական դպրոցներ:

Քորթյունեն, Էքիզդուլք և Վերի Պաղջաղազ գյուղերում գործում էին ավետարանականներին պատկանող մեկական դպրոցներ, իսկ Վարի Պաղջաղազ գյուղում՝ լատիններին պատկանող 1 դպրոց²³:

1960-ական թվականներին բնակչության մի մասն արտագաղթում է Լիբանան, այնտեղից էլ՝ ԱՄՆ, ավելի ուշ՝ Արաբական Միացիալ Էմիրություններ: Նույն թվականներին պետական նոր մի օրենքից օգտվելով՝ ալևի արաբները տիրանում են կալվածքներին և մշտական բնակություն հաստատում Քեսարում:

1970-ականներին, բարեբախտաբար, արտագաղթը նվազում է՝ պայմանավորված հալեպահայության համար Քեսարն ամառանոցի և զբոսաշրջության կենտրոնի վերածվելու հանգամանքով:

1990-2000 թթ. շրջանը դառնում է Սիրիայի առաջնակարգ զբոսաշրջության կենտրոն, այդ իսկ պատճառով Ի դարի ընթացքում առաջին անգամ շրջանում արձանագրվում է բնակչության աճ:

2006 թ. շրջան կատարած մեր այցության ժամանակ ըստ տների հավաքված տվյալները ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

	Հայեր	Ալևիներ	Քրդեր
Քեսար շրջկ.	88	3	
Գարատուրան	45		
Գարատաշ	25		
Էքիզդուլք	34		
Ներքին գյուղ	32		
Չինար	18	30	
Չաքալջրը	17		
Սև Աղբյուր	17	15	
Վարի Պաղջաղազ	13	27	
Վերի Պաղջաղազ	7	1	

21 **Չուպեան Յ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 138: Քեսարի շրջանի բնակչության տվյալները դուրս ենք բերել շրջանի բնակչության ընդհանուր թվից հանելով բոլոր գյուղերի բնակչության թվերը:

22 **Չուպեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 281, 334, 340, 347, 351, 358, 366, 377, 381, 390:

23 Նշվ. աշխ., էջ 239, 247, 252, 255, 315, 319-320, 322, 361, 372, 383, 391:

Էքիզդուլք, Գարատուրան և Քորթյունեն գյուղերը

Տյուզաղազ	19	3	2
Քորթյունեն	13	10	
Ընդամենը	328	89	2

Հայերն ըստ դավանանքի բաշխված էին հետևյալ կերպ. առաքելադավաններ՝ 212, կաթողիկեներ՝ 71, ավետարանականներ՝ 45 տուն:

Շրջկենտրոնում գործում էր առաքելադավանների 1 դպրոց՝ 250 հայ և 20 ալևի աշակերտներով: Ավետարանականներն ունեին 1 դպրոց՝ 45 հայ և 15 ալևի, կաթողիկեները՝ ևս 1 դպրոց՝ 40 հայ և 20 ալևի աշակերտներով և 1 պետական դպրոց²⁴:

24 2006 թ. տվյալները մեզ փոխանցելու համար պարտական ենք այժմ հանգուցյալ Էքիզդուլքցի Աբրահամ Աշրգյանին և տիկնոջը՝ Խաթուն Աշրգյանին, որոնք բոլոր գյուղերի բնակիչներին հիշում էին անուն առ անուն:

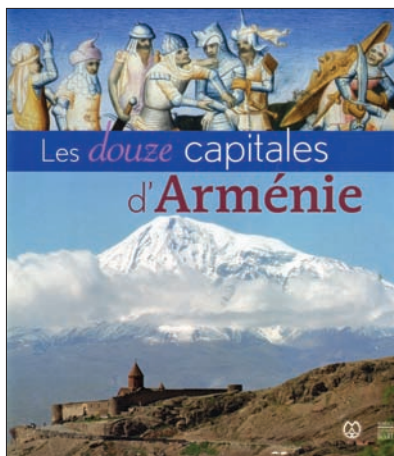
ՀՃՈՒ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

2011 թ. տարեկգրին ՀՃՈՒ հիմնադրամը ՀՀ մշակույթի նախարարության հովանավորությամբ լույս ընծայեց «ՀՃՈՒ. գիտական ուսումնասիրություններ» շարքի ԺԴ հատորը՝ «Հուշագրական ժառանգություն» վերնագրով:

Հատորը ներառում է գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանից սերող 19 հեղինակների՝ ցարդ անտիպ հուշագրությունները, որոնք առատ և բազմաբնույթ նյութեր են պարունակում Հայոց Հայրենիքի և Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության զանազան անցքերի վերաբերյալ:

ՇՆՈՐՀԱՎՈՐՈՒՄ ԵՆՔ

Արմեն Բյուրքչյանի և Հրայր-Բագե Խաչերյանի համահեղինակությամբ լույս է ընծայվել նյութի աննախադեպ հարուստ և համակարգված մատուցմամբ «Հայկական զարդարվեստ» խորագիրը կրող ծավալուն աշխատությունը, որը լուրջ ներդրում է հայ արվեստի և մշակույթի ուսումնասիրության գործը խորացնելու ոլորտում:

Արմեն Մուրաֆյանին և Պատրիկ Տոնապետյանին Հայաստանի 12 մայրաքաղաքներին նվիրված համահեղինակությամբ լույս ընծայված աշխատության (Les douze capitales d'Arménie, Paris, 2010) առթիվ:

Շնորհակալություն ենք հայտնում Մարսելի Հայ մշակույթի տան հանձնախմբին՝ ի դեմս Ժիրայր Ծալնյանին՝ աշխատության 1 օրինակ ՀՃՈՒ գրադարանին նվիրաբերելու համար:

ՀՀԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի ճարտարապետության բաժնի վարիչ, ճարտ. դոկտոր Մուրադ Հասրաթյանին «Հայկական վաղբրիստոնեական ճարտարապետությունը» եռալեզու աշխատության լույսընծայման (Մոսկվա, 2010 թ.) առթիվ: Մեծաթիվ չափագրություններով և լուսանկարներով հագեցած ուսումնասիրությունն ակնառու ավանդ է հայ ճարտարապետության պատմության և տեսական խնդիրների լուսաբանման ոլորտում:

